

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет природничий
Кафедра зоології та методики навчання біології

«Допущено до захисту»
Завідувач кафедри

_____

«__» _____ 20__ р.

Реєстраційний № _____

«__» _____ 20__ р.

ОРНИТОФАУНА ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ:
ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ, СУЧАСНИЙ СТАН, ОХОРОНА

Кваліфікаційна робота студентки
групи БП-м-14
ступінь вищої освіти «магістр»
спеціальності 014.15 Середня освіта
(Біологія та здоров'я людини)
Шапки Дар'ї Вікторівни

Науковий керівник : к.б.н., ст.викл.
Брошко Є.О.

Оцінка:

Національна шкала _____

Шкала ECTS ___ Кількість балів _____

Голова ЕК _____
(підпис) (прізвище та ініціали)

Члени ЕК _____
(підпис) (прізвище та ініціали)

_____ (підпис) (прізвище та ініціали)

_____ (підпис) (прізвище та ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ОРНІТОФАУНИ УКРАЇНИ ТА ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ	6
1.1. Періодизація вивчення орнітофауни України	6
1.2. Дослідження орнітофауни Дніпропетровщини	11
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1	16
РОЗДІЛ 2. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ	17
2.1. Матеріали	17
2.2. Методи	19
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2	21
РОЗДІЛ 3. СУЧАСНИЙ ВИДОВИЙ СКЛАД ПТАХІВ ДЕЯКИХ РАЙОНІВ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ	22
3.1. Коротка порівняльна характеристика екологічних комплексів Дніпропетровщини	22
3.2. Біотопічний розподіл орнітофауни Дніпропетровщини	24
3.3. Червонокнижні види птахів Дніпропетровщини	31
3.4. Особливості дослідженого видового складу птахів м. Кривий Ріг	34
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3	37
РОЗДІЛ 4. ОХОРОНА ПТАХІВ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ	38
4.1. Загальна характеристика системи охоронних заходів та природоохоронних територій, спрямованих на охорону орнітофауни на Дніпропетровщині	38
4.2. Ключові природоохоронні об'єкти Дніпропетровщини та стан охорони орнітофауни у них.	41
4.3. Перспективи охорони орнітофауни	45
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 4	47
РОЗДІЛ 5. МОЖЛИВІСТЬ ЗАПРОВАДЖЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ТА МЕТОДІВ ДОСЛІДЖЕНЬ У НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ У СЕРЕДНІЙ ШКОЛІ	48
5.1. Методична розробка уроку-екскурсії на тему «Вивчати. Зберігати. Охороняти»	48
5.2. Короткий аналіз виховного значення проведеного уроку та його впливу на пізнавальну діяльність учнів	65
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 5	65
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	70

ВСТУП

Актуальність дослідження. В останні три десятиріччя скалися напружені умови для поселення й відновлення орнітофауни в Дніпропетровській області. На основі проведеного огляду літератури можна сказати, що у Дніпропетровській області сформовані сприятливі умови для перебування птахів різних екологічних комплексів – польового, лучного, водно-болотного, яружно-балкового, узлісного, лісового і синантропного та з різним характером перебування: осілими, гніздово-перелітними, пролітними та залітними формами. Природні і створені штучні екологічні системи з наявністю магістралі (р. Дніпро) та значних другорядних міграційних шляхів (приток Дніпра, лісосмуг) сприяли формуванню значного видового різноманіття орнітофауни Дніпропетровської області

З кінця XIX – початку XXI сторіччя у Дніпропетровській області різноманіття птахів, у своєму складі на різних етапах стану довкілля, постійно змінювалося від 264 до 288 видів. За весь зазначений час на території області було зафіксовано 307 видів птахів. Орнітофауна Дніпропетровської області представлена рядами Горобцеподібних та Негоробцеподібних. Ряд Горобцеподібних серед птахів є домінуючою групою орнітофауни, як світу, так і Дніпропетровської області, що складає 58,9 – 60,1 % і 36, 2 % від усього сучасного орнітологічного різноманіття. Дослідження роботи були скеровані на висвітлення питання орнітофауни Дніпропетровщини – її історії дослідження, сучасного стану та охорони.

Видовий склад птахів на Дніпропетровщині досить активно вивчався протягом багатьох років. Було опубліковано велику кількість праць, що стосуються різних аспектів життя птахів, особливостей їх розселення та пристосування до умов існування на даній території. Та через напруження техногенне, агрогенне та рекреаційне зумовило зменшення сприятливих умов для місцеперебування птахів Дніпропетровської області, що потребує необхідності розробки комплексу заходів щодо збереження й охорони птахів та їх раціонального використання. Слід зазначити, що серед представників регіону

є види які потребують значних заходів охорони та збереження і відносяться до критичних (казарка чорновола, совка, гуска мала стерв'ятник, балабан); вразливих (пелікан кучер'явий, гуска мала, підорлик великий, могильник, боривітер степовий, дрохва, чайка степова); рідкісних (баклан малий, чернь білоока, лунь степовий, шуліка, орлан-білохвіст, кібчик, деркач, хохітва, баранець великий, дерихвіст степовий, сиворакша). Все це спонукало до вивчення та розкриття актуальності теми.

Вивченню орнітофауни Дніпропетровської області присвячено чимало наукових робіт. Серед науковців та дослідників, які займалися вивченням біорізноманіття орнітофауни Дніпропетровської області (в різні періоди) слід виділити Вальха Б.С., Барабаша-Нікіфорова І.І., Стаховського В.В., Акімова М.П., М'ясоєдова О.М., Булахова В.Л., Губкіна А.Р., Пономаренка О.Л., криворізьких орнітологів - Стригунова В.І., Коцюрбу В.В., Милобога В.Ю., та ін.

Доцільним буде внесення результатів дослідження орнітофауни Дніпропетровщини до шкільного курсу біології чи природознавства під час вивчення тем, що охоплюють біорізноманіття Дніпропетровщини.

Мета дослідження : встановити сучасний стан вивченості орнітофауни Дніпропетровської області, її видовий склад, систему заходів охорони птахів.

Для реалізації мети були поставлені такі **завдання:**

1. Проаналізувати джерела інформації на предмет вивченості видового складу та біотопічного розподілу, а також історії досліджень птахів на Дніпропетровщині.
2. Дослідити сучасний видовий склад птахів деяких районів Правобережної Дніпропетровщини.
3. Проаналізувати сучасний стан охорони птахів Дніпропетровщини.
4. Розглянути можливість запровадження результатів досліджень у навчальний процес в середній школі.

Об'єкт дослідження –орнітофауна Дніпропетровської області

Предмет дослідження: історія досліджень, видовий склад та охорона птахів Дніпропетровщини.

Методи дослідження:

Теоретичні: системний аналіз наукової літератури з теми дослідження задля структурного та послідовного дослідження орнітофауни Дніпропетровщини з використанням матеріалів орнітологів-дослідників, вивчення, узагальнення і систематизація матеріалу. Застосовані територіальний, історичний, проблемний та екологічний наукові підходи.

Практичні: фенологічні спостереження за птахами, метод лінійних трансект, точкового обліку та площадковий метод, статистична обробка даних.

Практичне значення: результати дослідження можуть бути використані при викладанні курсу біології в школі та зоології хребетних в університетах.

Структура роботи. Робота викладена на 74 сторінках складається зі вступу, 5-ти розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (44 позицій).

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ОРНІТОФАУНИ УКРАЇНИ ТА ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ

1.1. Періодизація вивчення орнітофауни України

Орнітофауна України нараховує 424 види птахів. Серед них 267-270 гніздові, з яких 132-138 зимуючі; 17 з'являються лише на зимівлі, 129 спостерігаються лише у період сезонних міграцій або мають статус залітних. Наприклад, заліт дрозда Свенсона був зареєстрований лише один раз 10 листопада 1893 року під Харковом, і він теж занесений до фауни України, але гніздиться тільки у Північній Америці. Птахи, що зустрічаються в Україні, належать до 21 систематичного ряду. Найбільшим різноманіттям відрізняється ряд горобцеподібних, їх нараховують 172 види. Також численними є ряди сивкоподібних - 79 видів, гусеподібних - 38 видів, соколоподібних - 35 видів. Ряди фламінгоподібних, дрімлюгоподібних та одудоподібних на території України представлені лише по 1 виду [1].

Слід виділити визначних дослідників, вчених орнітологів, у різні періоди розвитку та становлення орнітології:

Професор Харківського університету О.В. Черней [5] започаткував систематичні дослідження фауни лівобережної України.

М.В. Шарлемань (1938) - здійснив розробку зоогеографічного районування України.

Ф. Страутман вивчав питання антропогенного впливу на птахів.

В.В. Стаховський – розробив заходи приваблювання птахів у лісові екосистеми.

Видовий склад птахів різних природних систем вивчали Стаховський, Р.Л. Шершевський, І.І. Барабаш – Нікіфоров, М.П. Акімов.

Л.О.Смогоржевський, 1959; М'ясоєдова О.М., 1965, 1969. А.А. Губкін, 1967; Апостолов, В.Л. Булахов, Романов -1974, 1975 – зробили узагальнення відомостей про різні системи й екологічні комплекси степового Придніпров'я.

М.А. Воїнственський, 1960; А.А. Губкін, В.Л. Булахов, Губкін Ол., 1995– вивчали живлення як основи для встановлення умов існування й функціональної ролі птахів.

Досліджували міграційні шляхи птахів у Придніпров'ї - В.Л. Булахов, О.М. Мясоєдова (1975, 1978), А.А. Губкін, О.С. Савранський 1975;

Розмноження птахів вивчали – В.Л. Булахов, О.М.М'ясоєдова, 1976; А.А. Губкін, Гавриленко В.С., Чегорка П.П., 1980.

О.Д. Колесников (1972) - приділяв увагу характеристиці гніздового періоду й вивченню особливостей температурного режиму насиджування у птахів різних екологічних комплексів.

Вивченню умов зимівлі птахів присвячені праці В.Л. Булахова і О.М. М'ясоєдової (1969).

М.П. Акімов (1930) – звернув увагу на необхідність активного захисту птахів. Також розробив біоморфічний метод вивчення структури й динаміки біоценозів.

О.Л. Бельгард в 1949 році створив комплексну експедицію з вивчення лісів Південно-Східної України.

Дослідники XIX ст.:

- Гебель Герман Федорович
- Кесслер Карл Федорович
- Нордманн Олександр Давидович
- Сомов Микола Миколайович
- Чернай Олександр Вікентійович

Дослідники першої половини XX ст.:

- Аверін Віктор Григорович

- Артоболевський Володимир Михайлович
- Браунер Олександр Олександрович
- Вальх Борис Сергійович
- Гавриленко Микола Іванович
- Костюченко Андрій Семенович
- Попов Борис Михайлович
- Пузанов Іван Іванович
- Шарлемань Микола Васильович

Дослідники другої половини ХХ ст.:

- Ардамацька Тетяна Борисівна
- Воїнственський Михайло Анатолійович
- Жежерін Всеволод Петрович
- Зубаровський Віталій Михайлович
- Кістяківський Олександр Богданович
- Костін Юлій Віталійович
- Смогоржевський Леонід Олександрович
- Страутман Федір Йоганович
- Татаринів Костянтин Адріанович

Сучасні дослідники:

- Бокотей Андрій Андрійович
- Горбань Ігор Миронович
- Грищенко Віталій Миколайович
- Лисенко Валерій Іванович
- Полуда Анатолій Михайлович
- Серебряков Валентин Валентинович
- Фесенко Геннадій Васильович
- Черничко Йосип Іванович

Систематичні орнітологічні дослідження в нашій країні започаткував професор Київського університету К. Ф. Кеслер, опублікувавши їх результати у своїй праці, яка вийшла в середині XIX століття і стосувалася птахів губерній тогочасного Київського навчального округу. Зусиллями вченого в університеті було засновано Зоологічний музей, широко відомий нині й поза межами України. Майже у той самий час В. Й. Дзедушицький почав створювати природничий музей у Львові. Згодом він опублікував каталог місцевих птахів. Загалом, друга половина XIX століття і перша третина XX ст. були періодом регіонального вивчення орнітофауни України. Знаними дослідниками птахів східних областей країни були М. М. Сомов і В. Г. Аверін, центральні області вивчали В. С. Вальх, Г. Ф. Гебель, а згодом М. М. Гавриленко, на заході працював О. О. Грабар, на півдні – О. О. Браунер, а також інші відомі вітчизняні орнітологи. Традиція регіонального дослідження орнітофауни триває й досі.

Вихованець Петербурзького університету, Карл Федорович Кеслер (1815 - 1881) працював у Київському університеті 20 років (1842 - 1862). Кеслер не обмежувався тільки інвентаризацією фауни, а й широко вивчав екологію тварин. У київський період найбільшу увагу він приділяв птахам, зокрема вивченню їх перельотів. До орнітологічних спостережень залучав багато кореспондентів на місцях. Щоб допомогти цим дослідникам, у 1847 р. Кеслер випустив працю «Русская орнитология. Руководство для определения птиц, которые водятся или встречаются в Европейской России». Ця книга відіграла важливу роль у розвитку орнітологічних досліджень у нашій країні К.Ф. Кеслер, як і О.О. Ковалевський - один із основоположників зоології у стінах Київського університету[5].

Біля 120 років тому, в 1879 році німецьким орнітологом Г.Ф. Гебелем (1844-1910) була опублікована наукова стаття «Об орнитологической фауне тростниковых болот Уманского уезда». Автором були проведені дослідження на болотах в околицях сіл Соколівка, Конела і Бузівка (територія Жашківського району Черкаської обл.). В той час ці болота мали довжину біля 25, а в ширину в окремих місцях сягали 4 км. Це були майже непролазні глибоководні зарості

осоки, рогозу, очерету, різних гідрофільних чагарників з високою чисельністю птахів. У зведенні вказується на гніздування тут 61 виду, в тому числі чорношиюї і сіроокої поганок, чомги, великого баклана, бугая, квакви жовтої, великої білої і сірої чапель, сірої гуски, чирка-тріскунка, сірої качки, червоноголового і білоголового норців, червоного шуліки, польового і болотяного лунів, деркача, сірого журавля, бекаса, вальдшнепа та ін. Описані Гебелем болота також практично зникли. На їх місці – розорані поля, осушені луки та ставкове риболовне господарство.

Для фауністів України періоду ХІХ ст. характерне прагнення перейти від описових досліджень до вивчення умов існування тварин. Вони починають розробляти питання історії фауни, приділяють увагу практичним питанням.

В 1930-х роках розпочався період узагальнення орнітологічних досліджень, які були проведені на території країни в цілому. Він ознаменувався виходом праці М.В.Шарлеманя «Птахи УРСР». Його послідовниками були М.А.Воїнственський та О.Б.Кістяківський, котрі склали, мабуть, найвідомішу в нашій країні книгу з орнітології – «Визначник птахів УРСР». Починаючи з середини 1950-х років вийшли також випуски фундаментальної академічної праці «Фауна України», присвячені птахам, авторами яких були О.Б.Кістяківський, В.М.Зубаровський, Л.О.Смогоржевський, В.І.Лисенко. Тож, знань з орнітології впродовж ХХ ст. накопичено багато [2].

Початок систематичних досліджень фауни лівобережної України пов'язаний з ім'ям професора Харківського університету Олександра Вікентійовича Чернея (1821-1898), що очолював кафедру зоології з 1845 по 1873 р.

Фауну птахів України вивчав доктор біологічних наук, один із основоположників зоологічного музею АН УРСР – Микола Васильович Шарлемань. Він автор кількох монографій, серед яких є перше (за часом) зведення про фауну птахів України («Птахи України. Матеріали до фауни», 1938) і одна з перших спроб розробки зоогеографічного районування України.

Видатним українським орнітологом Михайлом Анатолійовичем Воїнственським за довгі роки своєї трудової діяльності виконані значні

дослідження. В Інституті зоології АН УРСР у 1974 році під його керівництвом був створений відділ моніторингу та охорони тваринного світу. Саме тоді був започаткований один з пріоритетних напрямків сучасної біологічної науки – збереження біорізноманіття [11].

О.Б. Кістяківський разом з Л.О. Смогоржевським проводив екологофауністичні дослідження птахів України. Узагальнив досвід у «Визначнику птахів УРСР, 1952», «Польовий практикум з зоології, 1967».

Важливим етапом вивчення орнітофауни України можна виділити дослідження орнітофауни Українських Карпат, які проводились Ф. Страутмана, результати яких вилилися в дві монографії: "Птицы Советских Карпат" (1956) та "Птицы западных областей Украины" (1963). В них автор дає еколого-фауністичну характеристику видів, аналізує їх чисельність, поширення, загальні закономірності розподілу по території регіону. Монографії Ф. Страутмана були першими з робіт, де розглядалися питання антропогенного впливу на птахів. Тут, зокрема, розглянута роль людини в поширенні птахів у горах. Відтоді опубліковано велику кількість робіт, присвячених цій темі. В частині з них наведені конкретні аспекти впливу людини на птахів (формування пташиного населення освоєних територій, аналізу орнітофауни міст тощо). В інших розглядаються найрізноманітніші реакції птахів надію антропогенних чинників.

1.2. Дослідження орнітофауни Дніпропетровщини

Область розташована у степовій фізико-географічній зоні України в межах східноєвропейської платформи й займає вигідне зоогеографічне положення, яке сприяє розповсюдженню різних фауністичних комплексів. Таке положення області зумовило формування умов, які сприяли розвитку різних зоогеографічних комплексів орнітофауни.

У складі птахів присутні майже всі екологічні форми: степові, польові, лугові, яружно-балкові, узлісні, лісові, синантропні та еврибіонтні. Різноманітні природні й штучні екосистеми, які формувалися до теперішнього часу,

відповідають умовам мешкання понад трьохсот видів птахів – як місця гніздування, міграційних шляхів та зимівлі [10].

Видовий склад птахів на Дніпропетровщині досить активно вивчався протягом багатьох років. Було опубліковано велику кількість праць, що стосуються різних аспектів життя птахів, особливостей їх розселення та пристосування до умов існування на даній території.

Великий внесок у дослідження орнітофауни Дніпропетровської області було зроблено працівниками ДНУ В. Л. Булаховим, А. А. Губкіним, О. Л. Пономаренко, О. Є. Пахомовим та ін. Не менш важливими є дослідження таких вчених, як: В. С. Петров, А. С. Лисецький, П. П. Орлов, Л. О. Портенко, Е. Г. Шершевський, Б. М. Попов, М. П. Акімов, В. В. Стаховський, П. Бредбіер, О. М. М'ясоєдова, Т. П. Чегорка та інші. До роботи над цим питанням долучалися вчені з інших областей та іноземні дослідники [19].

Перші згадки про тваринний світ степової України у тому числі і про птахів, знаходимо в Е. Лясоти, Г. де Боплана, П.С. Палласа (1831), І.А. Гільденштедта (1971), В.Ф. Зуєва. Головним чинном із посиланнями на спогади старожилів писали про птахів Д.І. Яворницький (1889), Я.П. Новіцький (1907).

Перші наукові відомості про орнітофауну степового Придніпров'я містяться в загальних зоологічних зведеннях К.Ф. Кеслера і в узагальнених для Європейської частини Росії працях М.А. Мензбіра.

Певний вклад у пізнання фауни краю зробив викладач природознавства І-ї міської гімназії М.І. Подосінніков, який заклав основи наукового зоологічного колекціонування в Катеринославі. Опудала виготовлені ним, до сьогодні зберігаються у фондах музею ДНУ.

Статтями Б.С. Вальха «Материалы для орнитологии Екатеринославской губернии» (1900, 1911) фактично було покладено початок науковому вивченню птахів величезної території, що охоплювала степову і частково лісостепову зони України – колишню Катеринославську губернію.

Певну роль у висвітленні стану орнітофауни регіону мали роботи А.С. Костюченка (1905), який у невеличкій статті навів матеріали про орнітофауну заплави Нижнього Дніпра, Г.А. Боровикова (1907) – матеріали про видовий склад птахів Катеринославської губернії, О.Д. Лубкіна який зібрав значний орнітологічний матеріал у 1909-1910 роках на Дніпрі від гирла Прип'яті до Катеринослава [20].

Планомірні й цілеспрямовані орнітологічні дослідження були пов'язані з організацією в Катеринославі в 1918 році Інституту народної освіти (з 1933 р. Дніпропетровський державний університет) з кафедрою зоології, заснованою відомим ученим харківської школи Л.В. Рейнгардом.

Біля витоків орнітологічних досліджень у Дніпропетровському університеті стояв Василь Васильович Стаховський. Роботи Стаховського, Р.Л. Шершевського, І.І. Барабаша – Нікіфорова, М.П. Акімова містять дані про видовий склад птахів різних природних систем.

Значне місце в орнітологічних дослідженнях у цей період посіли М.П. Акімова (1938) з аналізом населення птахів штучних степових лісонасаджень і В.В. Стаховського (1938), присвячена промисловій фауні Базавлуцьких заплав (Нижній Дніпро). Факти про знахідки на території степового Придніпров'я багатьох видів птахів наводяться М.В. Шарлеманом у першій узагальненій праці «Птахи УРСР».

Інтенсивні орнітологічні дослідження відновилися у післявоєнний період. У цей час значна увага приділяється вивченню видового складу птахів найбільш важливих екосистем.

Були проведені досить ретельні дослідження населення птахів Самарського лісу як еталонної природної системи з багатим різноманіттям біотопів. Їх започаткував В.В. Стаховський. Певна увага в орнітологічних дослідженнях приділялася лісам у долині Орлі і Середнього Дніпра. Крім науковців Дніпропетровського університету, активну участь у вивченні орнітофауни Нижнього Дніпра узяли харківські орнітологи В.С. Петров і А.С.

Лисецький та П.П. Орлов з Черкас. Вивчалась також орнітофауна прирічкових і байрачних дібров та штучних лісових насаджень.

Пташине населення оригінальних внутрішніх континентальних лиманів (солончакових озер) вивчали А.А. Губкін і його послідовники – В.С. Гавриленко, О.С. Савранський, П.Т. Чегорка, М.О. Бурцев, В.О. Юдкін, Є.О. Нестеров та ін.

Велике значення для пізнання видового складу птахів Придніпров'я мали дослідження орнітофауни індустріальних міст Дніпропетровська, Кривого Рогу, Дніпродзержинська, Павлограда. Значна кількість праць була присвячена вивченню окремих систематичних груп птахів, зокрема хижих. Особливо значний вклад у вивчення цієї групи птахів вніс Олексій Данилович Колесников, який до того ж був членом комісії з вивченням хижих птахів АН СРСР [34].

Протягом останніх 10-15 років у зв'язку із глобальними змінами клімату й розширенням ареалів, орнітофауна Дніпропетровщини поповнилася понад 30 новими видами й підвидами птахів. Питання розширення ареалів знайшли відображення у працях О.М. М'ясоєдова, В.Л. Булахова, А.А., Губкіна, В.В. Сижка, Бредбієра.

Приїхавши до Дніпропетровська в 1995 році, англійський орнітолог-аматор, чудовий знавець орнітофауни Пол Бредбієр почав здійснювати регулярні екскурсії по території області й за її межі. Найчастіше він відвідує Самарський і Петриківський рибгоспи, узбережжя Дніпродзержинського водосховища, солончакові водойми Присамар'я.

Міграційні шляхи птахів у степовому Придніпров'ї досліджували В.Л. Булахов , О.М. М'ясоєдова, А.А Губкін, О.С Саранський , Т.П. Чегорка.

Значна увага приділялась необхідності захисту птахів. Так М.П. Акімов передбачав необхідність організації заповідних територій для охорони рідкісних і корисних птахів , акцентуючи увагу на наважливіших природних екосистемах – Самарському лісі й острові Фурсин.

В 1991 році був організований перший на Дніпропетровщині природний заповідник – Дніпровсько-Орільський, низка заказників державного й місцевого рівнів, серед яких багато зі статусом «орнітологічний»: «Волошанська дача», «Булахівський лиман», «Завплава р. Самара», «Заплава р. Базавлук». Серед інших рекомендацій спрямованих на охорону птахів слід відзначити заходи охорони птахів водосховищ, солончакових водойм, лісових екосистем.

Сучасна орнітофауна України - це динамічна складова довкілля, яку слід поглиблено вивчати і в майбутньому. Низка досліджень характеризує птахів як індикаторів стану природного середовища, яке вони заселяють. У змінах видового складу та чисельності птахів наочно відображаються як позитивні, так і негативні зміни в місцях їхнього гніздування, зимівлі, на шляхах міграцій. Тому в моніторингу стану довкілля різних регіонів нашої країни птахам має приділятися якнайбільше уваги. Саме такий підхід обрано, наприклад, в комплексних дослідженнях водно-болотних угідь Азово-Чорноморського регіону [36].

Одним з етапів узагальнення вивчення фауни може стати складання Кадастру тваринного світу України зокрема кадастру вітчизняної орнітофауни. Якщо сьогодні своєрідним паспортом для рідкісних видів птахів є дані про них, зазначені в такому державному законодавчому акті, як Червона книга України, то Кадастр міститиме дані про статус, поширення, тенденції змін чисельності, а за потреби – і про необхідні заходи охорони усіх видів, які трапляються у нас. Складання Кадастру, звичайно ж, не є самоціллю. Вкрай необхідно, щоб дані, які він міститиме, брали до уваги під час укладання господарських планів розвитку природних територій. Ці плани можна вважати обґрунтованими лише тоді, коли в них буде враховано життєво важливу для людини потребу мати повноцінне здорове довкілля. І птахам у такому довкіллі належить не останнє місце.

Висновки до розділу 1

Під час опрацювання джерел інформації на предмет історії досліджень орнітофауни Дніпропетровщини, встановили, що видовий склад птахів на Дніпропетровщині досить активно вивчався протягом багатьох років. Було опубліковано велику кількість праць, що стосуються різних аспектів життя птахів, особливостей їх розселення та пристосування до умов існування на даній території. Завдяки відомим природознавцям: К.Ф. Кеслеру, В.Й. Дзедушицькому, М. М. Сомову, В. Г. Аверіну, В. С. Вальху, Г. Ф. Гебелю) в Україні відбулося становлення орнітології як науки.

Друга половина XIX століття і перша третина XX ст. були періодом регіонального вивчення орнітофауни України. Великий внесок у дослідження орнітофауни Дніпропетровської області було зроблено працівниками ДНУ В. Л. Булаховим, А. А. Губкіним, О. Л. Пономаренко, О. Є. Пахомовим та ін. Не менш важливими є дослідження таких вчених, як: В.С. Петрова, А. С. Лисецького, П. П. Орлова, Л. О. Портенка, Е. Г. Шершевського, Б. М. Попова, М. П. Акімова, В. В. Стаховського, П. Бредбієра, О. М. М'ясоєдова, Т. П. Чегорки та ін.

РОЗДІЛ 2

МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

2.1. Матеріали

Розглянемо приклад, застосування матеріалів та методів під час вивчення та дослідження орнітофауни Дніпропетровщини.

Місце проведення вивчення та дослідження птахів: м. Кривий Ріг, Дзержинське лісництво – штучне лісонасадження рекреаційного типу, розташоване вздовж Дніпропетровського шосе. Його довжина складає близько 3,5 км, ширина від 120 до 800 м, відповідно площа насадження – близько 1,5 км². Основні лісоутворюючі породи: дуб черешковий, клен гостролистий, в'яз звичайний, берест гладенький, біла акація.

Матеріал збирався за допомогою стандартних методик маршрутного та точкового обліку в період з жовтня 2017 р. по лютий 2018 р. Досліджувались зимуючі птахи Дзержинського лісництва. Протягом зимового сезону було проведено 12 обліків під час яких зафіксовано 41 вид 6 рядів птахів. Українські назви птахів дані за Г.В. Фесенко, А.А. Бокотей (2002) з урахуванням останніх коректив молекулярно-генетичних досліджень (Фесенко, Шидловський, 2017). Під час спостережень використані біноклі × 8 - × 20 та фотоапарат. Всі результати досліджень фіксуються у польовому щоденнику. Результати досліджень відображені в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

**Основні види зимуючих птахів Дзержинського лісництва
(період з жовтня 2017 р. по лютий 2018 р.)**

<i>Ряд</i>	<i>Вид</i>
Соколоподібні (Falconiformes)	Яструб малий, зимняк, канюк звичайний, сапсан, боривітер звичайний
Куроподібні (Galiformes)	Фазан
Голубоподібні (Columbiformes)	Голуб сизий, горлиця садова ,
Дятлоподібні (Piciformes)	Жовна сива, дятел звичайний, дятел сирійський, дятел малий
Горобцеподібні (Passeriformes)	Сойка, сорока, грак, ворона сіра, крук, волове очко, золотомушка жовточуба, вільшанка, чикотень, дрізд чорний, дрізд білобровий, дрізд співочий, синиця блакитна, синиця чорна, синиця велика, підкориш ник звичайний, горобець хатній, горобець польовий, зяблик, в'юрок, чиж, зеленяк, щиглик, коноплянка, снігур, костогриз, вівсянка звичайна.
Совоподібні (Strigiformes)	Сова вухата.
Всього 41 вид	

Аналіз динаміки видового складу і чисельності зимуючих птахів вказує на поступове зростання кількості видів від 30 наприкінці жовтня до 35 в січні.

Січневі снігопади і морози сприяли появі північних популяцій різних видів.

Чисельність зимуючих видів, навпаки знижується майже в два рази. В жовтні вона була найбільша і сягала 270 особи на 2,5 км маршруту, цьому сприяла тепла погода і затримка кочово - мігруючих зграй деяких видів. В січні чисельність мінімальна – 159 особи. Сніг і морози змушують частину зграй відлітати південніше.

Видовий та віковий склад деревних і чагарникових рослин Дзержинського лісництва здатен задовольнити харчові потреби представників

трофічних груп птахів: насінноїдних, плодоїдних, кісточкових, хижих, всеїдних.

2.2. Методи

Обліки будь-яких тварин можна поділити на дві групи: абсолютні та відносні. До абсолютних належать методики, які дозволяють встановити кількісні характеристики тварин на облікову площу, відносних – ті, в яких перелік проводиться на будь-який інший вимір, крім площі (день, км та ін.).

В зоології віддають перевагу абсолютним облікам тварин, натомість у зоогеографії та ландшафтознавстві перевага надається більш повному розкриттю видового різноманіття та його просторової диференціації. Окрім того, в зоології за характером дослідження методи можуть охоплювати вивчення одного виду або ж групи видів.

Під час польових досліджень для отримання загального уявлення про досліджуваний орнітоценоз доцільно використовувати такі основні групи методів обліку: картографічні, маршрутні, точкові, комбіновані.

Картографічні методи обліків застосовуються при необхідності отримати найбільш близькі до абсолютних дані про чисельність різних видів птахів у якомусь певному ландшафтному комплексі. Картографічні методи використовують у випадку вирішення біоценологічних питань, де вимагається детальна кількісна характеристика чисельності і щільності птахів з прив'язкою до умов проживання окремих пар, а також при вивченні питань індивідуальних гніздових і кормових територій.

Маршрутні методи застосовуються при необхідності отримати дані про відносну щільність різних видів птахів в різних біотопах за короткий проміжок часу на великій території. Маршрутні методи включають трансектні з обмеженою шириною облікової смуги і обліки на повну віддаль виявлення виду. До групи методик на повну віддаль виявлення виду відносять варіанти Д. Гайна, методики підрахунку за середньою максимальною віддаллю виявлення птахів за голосами і фінських лінійних трансект. Окремо облікують птахів, що пролітають.

Методи точкових обліків застосовуються для отримання даних про чисельність різних видів птахів у якомусь певному ландшафтному комплексі або скритних видів птахів за короткий проміжок часу. Точкове картування – такий спосіб обліку, при якому на план пробної площі наносяться місцезнаходження окремих пар птахів.

Комбіновані методики поєднують у собі особливості усіх вище перелічених методів. Комбінований картографічний метод обліків птахів подібний до стандартного картографічного, проте має свої особливості. Зокрема від передбачає, під час проведення обліків птахів, врахування біологічних особливостей видів.

Кожен і з цих методів не може обійтись без знання ландшафтних особливостей території.

Загальноприйнятою класифікацією за характером перебування на території птахів поділяють на такі категорії:

- гніздові птахи – категорія А;
- територіальні птахи, які не розмножуються – категорія Б;
- нетериторіальні птахи, які не розмножуються – категорія В.

Птахи, що відносяться до категорій А і Б, є стаціонарними, птахи категорії В – мобільними. Стаціонарні птахи прив'язані до своїх гніздових ділянок.

Під час виконання практичної частини даного дослідження використовувалися методики маршрутного та точкового обліку. Досліджувались зимуючі птахи Держинського лісництва. Під час дослідження була визначена виразність птахів у зимовий період та їх видовий склад, а також зверталась увага на заходи, щодо охорони місць зимівель.

Висновки до розділу 2

Матеріал дослідження збирався за допомогою стандартних методик маршрутного та точкового обліку в період з жовтня 2017 р. по лютий 2018 р. Досліджувались зимуючі птахи Держинського лісництва. Протягом зимового сезону було проведено 12 обліків під час яких зафіксовано 41 вид 6 рядів птахів (Соколоподібні *Falconiformes*, Куроподібні *Galiformes*, Голубоподібні (*Columbiformes*), Горобцеподібні (*Passeriformes*), Совоподібні (*Strigiformes*). Аналіз динаміки видового складу і чисельності зимуючих птахів вказує на поступове зростання кількості видів від 30 наприкінці жовтня до 35 в січні.

РОЗДІЛ 3

СУЧАСНИЙ ВИДОВИЙ СКЛАД ПТАХІВ ДЕЯКИХ РАЙОНІВ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ

3.1. Коротка порівняльна характеристика екологічних комплексів Дніпропетровщини

У процесі історичного розвитку біогеоценозів і птахів сформувалися різні взаємовідносини між ними. Птахи відповідно до умов розмноження, живлення і захисту, заселили пустелі, степи, ліси, гори, болота, річки, озера, моря, океани, культурні ландшафти. Різні види дотримуються певних біотопів і тримаються переважно там, де вони з'явилися на світ. Довге перебування птахів у певних біотопах і сприяло утворенню екологічних груп. Головними екологічними комплексами птахів можна назвати такі: (Рис. 3.1.1 «Наземний екологічний комплекс», Рис. 3.1.2. «Водно-болотний екологічний комплекс»).

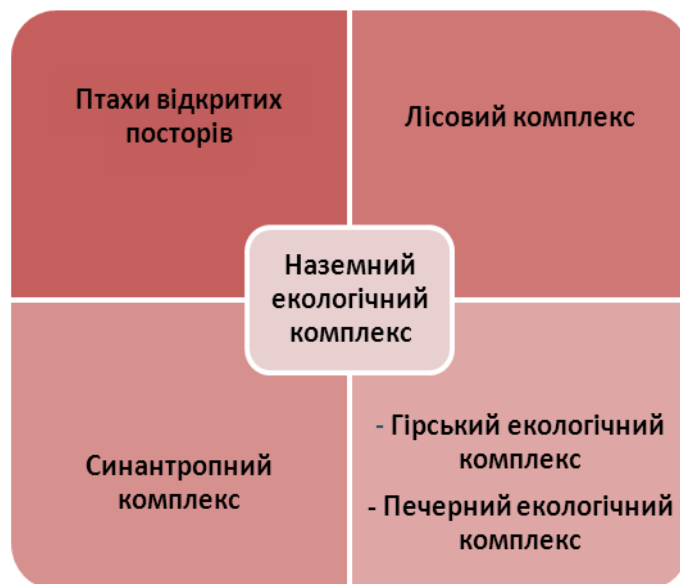

Рис. 3.1.1 «Наземний екологічний комплекс»

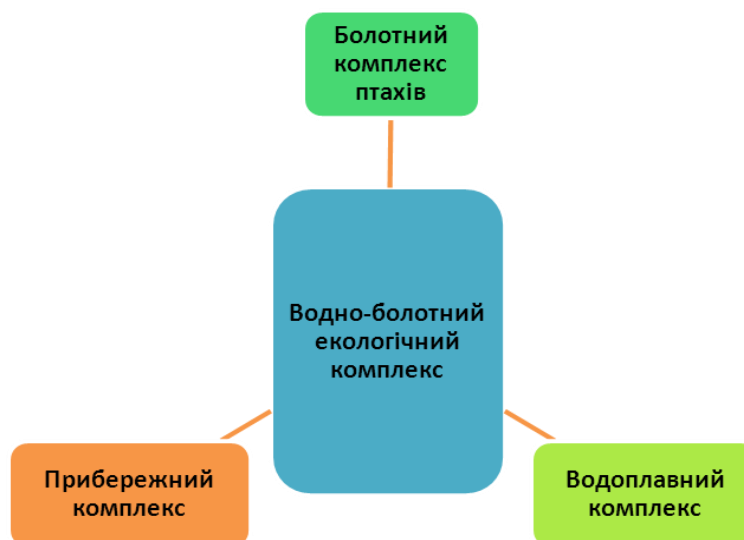

Рис. 3.1.2. «Водно-болотний екологічний комплекс»

Розглянемо *екологічні комплекси, які займають птахи ряду Горобцеподібні.*

Більшість видів горобцеподібних пов'язані з деревами і чагарниками. Серед них особливо виділяються ті, що майже все життя проводять на деревах (повзики, підкоришники, золотомушки). Деякі види (ластівки) більшу частину тримаються у повітрі. Наземних видів відносно мало (більшість жайворонків, пліски, кам'янки, трав'янки). Типово водних (водоплавних, бродних) горобцеподібних немає. Найбільшою мірою безпосередньо пов'язані з водою пронурки, які здатні занурюватися у воду і навіть добувати на дні кормові об'єкти. Значна кількість видів оселяється біля води – їх можна визначити як біляводних. Вони поселяються в заростях очерету, рогозу, осікнягу й інших надводних макролітів та в прибережному високому травостої і шельожниках, що ростуть по берегах і на мілководдях озер, річок та інших водойм. В умовах Дніпропетровської області відомий Самарський ліс розташований у широкій долині р. Самара з охопленням двох адміністративних районів – Новомосковського та Павлоградського. Це найбільший лісовий масив із великою кількістю екосистем: різних дібров. У Самарському лісі найбагатшої фауни горобцеподібних – 46 видів, що складає 86,8 % в усіх гніздових птахів цього ряду всіх лісів, або 60,0 % усіх гніздових птахів регіону. Серед видового складу птахів Самарського лісу виділяють: вівчарика жовтобрового, мухоловку

сіру, мухоловку малу, мухоловку строкату, мухоловку білошию, трав'янку лучну, трав'янку чорноголову, кам'янку звичайну, кам'янку попелясту, кам'янку іспанську, горихвістку звичайну, горихвістку чорну, вільшанку, синьошийку, синицю довгохвосту, ремеза, гаїчку болотяну, повзика, зяблика, костогриза, коноплянку, вівсянку [30].

Екологічні комплекси негоробцеподібних представлені наступним чином. З урахуванням усіх груп птахів, що перебували на території області протягом багатьох років у різні етапи формування, водно-болотний комплекс складав 62,8 %. Гніздові види у водно-болотному екологічному комплексі складають половину всієї гніздової орнітофауни негоробцеподібних птахів, серед усіх осілих птахів водно-болотні складають 6,3 %, перелітні 58 %. Серед мігрантів домінують також водно-болотні угруповання – 76,1 %. Водно-болотний комплекс серед пролітних видів найвищий і складає 88,2 %, залітні (регулярні, рідкісні, випадкові) – 62,5 %. Птахи, пов'язані з лісовими екосистемами, складають 24,6 % і займають субдомінантне положення. Серед них типові екологічні комплекси складають 18,8 %, узлісні – 5,8 %.

Синантропний комплекс птахів, пов'язаний з населеними пунктами, серед усієї орнітофауни негоробцеподібних птахів складає 3,7 %.

Птахи лучного екологічного комплексу складають усього 1,6 %.

Яружний комплекс найбільш бідний – усього 0,1 % і складається лише із гніздових видів (перелітних).

3.2. Біотопічний розподіл орнітофауни Дніпропетровщини

З кінця XIX–початку XXI сторіччя у Дніпропетровській області різноманіття птахів, у своєму складі на різних етапах стану довкілля, постійно змінювалося від 264 до 288 видів. За увесь зазначений час на території області було зафіксовано 307 видів птахів.

Видовий склад в основному представлений рядами: горобцеподібними та негоробцеподібними. Так ряд горобцеподібних налічує 111 видів птахів, негоробцеподібних - 196 видів.

Усі горобцеподібні, які перебувають на території Дніпропетровщини, належать до одного підряду – співочих або різноголосих, до якого у орнітофауні області входять 22 родини, включаючи 54 роди з 111 видами.

Із птахів, які у різні роки перебували на території області, до гніздових осілих належать 22 види, до гніздових перелітних – 54, у тому числі, що іноді залишаються на зимівлю – 3 види й іноді гніздяться 2 види, до мігрантів – 35 видів, у тому числі пролітних – 9, зимуючих – 11, регулярно залітних – 7 та до випадково або рідкісних залітних – 8 видів.

Найбільш різноманітною серед усіх горобцеподібних на Дніпропетровщині є Кропив'янкові, у складі якої налічується 19 видів, які входять до 4 родів: Рід *Acrocephalus* нараховує 6 видів: очеретянка прудка, лучна, індійська, ставкова, чагарникова і велика; рід *Sylvia* з 5 видами: кропив'янка чорноголова, рябогруда, садова, прудка, сіра; рід *Phylloscopus* – 4 види вівчарик – ковалик, вівчарик весняний, жовтобровий і зелений; у роді *Locustella* зустрічається 3 види – кобилочка солов'їна (рис. 3.2.1), річкова, кобилочка-цвіркун та рід *Hippolais* з єдиним видом – берестянкою звичайною.

Рис. 3.2.1 Родина Кропив'янкові, кобилочка солов'їна *Locustella luscinioides*.
(Фото з інтернету)

Родина Дроздових за різноманіттям майже не поступається Кропив'янковим і включає 17 видів, які входять для 6 родів. Найбагатший тут рід *Turdus* з 6 видами: чикотень (рис. 3.2.2), дрізд-омелюх, дрозди – чорний, гірський, білобровий, співочий. Роди *Oenanthe*, *Luscinia* включають по 4 та 3 види: кам'янка звичайна, попеляста, іспанська і лиса та соловейко східний (*L. luscinia*), західний (*L. megarhynchos*) і синьошийка (*L. svecica*). До родів *Saxicola*, *Phoenicurus* входять по 2 види: трав'янка лучна (*S. ruberta*) і

чорноголова (*S. torquata*) та горихвістка звичайна (*Ph. phoenicurus*) і чорна (*Ph. ochropus*). Рід *Erithacus* представлений єдиним видом – вільшанкою (*E. rubecula*).

Рис. 3.2.2 Родина Дроздові, чикотень *Turdus pilaris*. (Фото з інтернету).

Наступною за різноманіттям є родина В'юркових (*Fringillidae*) з найбільшою кількістю родів– 9. Рід *Loxia* включає 3 залітні види -шишкарів: ялинового (*L. curvirostra*), соснового (*L. pytyopsittacus*) і білокрилого (*L. leucoptera*). По 2 види відмічається у родах *Fringilla* (зяблик – *F. Coelebs* і в'юрок – *F. montifringilla*) і *Acanthis* (коноплянка- *A. cannabina* і чечітка звичайна–*A. flammea*). Решта–по одному виду: чиж (*Spinus spinus*), зеленяк (*Chloris chloris*), щиглик (*Carduelis carduelis*), чечевиця (*Caprodacus erythrinus*), снігур (*Pyrrhula pyrrhula*) і костогриз (*Coccothrauster coccothrauster*).

Рис. 3.3.3 Родина В'юркові, чиж *Spinus spinus*. (Фото з інтернету)

Родина Плискових (*Motacillidae*) нараховує 2 роди з 9 видами. У роді *Motacilla* зустрічається 5 видів: плиска жовта (*M. flava*), чорноголова (*M. feldegg*), жовтоголова (*M. citreola*), гірська (*M. cinerea*), біла (*M. alba*). До роду *Anthus* входить 4 види: щеврик червоногрудий (*An. cervinus*), польовий (*An. campestris*), лісовий (*An. trivialis*), лучний (*An. pratensis*).

У родини Жайворонкових (Alaudidae) і вівсянкових (Emberizidae) зафіксовано по 8 видів. Жайворонкові включають 6 родів. Найбагатший рід *Melanocorypha* 3 види: жайворонок степовий (*M. calandra*), білокрилий (*M. leucoptera*), чорний (*M. yeltoniensis*). Решта включають по одному виду: Жайворонок малий (*Calandrella cinerea*), рогатий (*Eremophila alpestris*), польовий (*Alauda arvensis*), лісовий (*Lullula arborea*) і посмітюха (*Galerida cristata*). У вівсянкових 3 роди – рід *Emberiza* з 6 видами: вівсянки: білоголова (*E. leucosephala*), звичайна (*E. citrinella*), очеретяна (*E. schoeniclus*), дібровна або лучна (*E. aureola*), садова (*E. hortulana*), просянка (*E. calandra*), роди *Calcarius* і *Plectrophenax* мають по одному виду: *C. lapponicus*, *Pl. Nivalis*.

Родини Воронові (Corvidae) і Синицеві (Paridae) включають по 7 видів. У воронових зустрічається 4 роди, з яких найбагатший рід *Corvus* з 4 видами : галка (*C. monedula*), грак (*C. frugileus*), ворона сіра (*C. cornix*), крук (*C. cora*). Решта родів включають по одному виду: сойка (*Garrulus glandarius*), сорока (*Pica pica*), горіхівка (*Nucifraga caryocatactes*). У синицевих усього 2 роди : рід *Parus* з 6 видами: синиці велика (*P. major*), блакитна (*P. caeruleus*), чубата (*P. cristatus*), чорна (*P. ater*), гаїчка-пухляк (*P. montanus*), гаїчка болотяна (*P. palustris*) і рід *Remiz* з одним видом (*R. pendulinus*).

Родина Мухоловкових (Muscicapidae) включає 4 види з 2 родами. Рід *Ficedula* з 3 видами: мухоловка мала (*F. parva*), мухоловка строката (*F. hypoleuca*) і Мухоловка білошия (*F. albicollis*); і рід *Muscicapa* з єдиним видом – мухоловкою сірою (*M. striata*).

Ластівкові мають (Hirundinidae 3 види з 3 родами), відповідно ластівки: берегова (*Riparia riparia*), сільська (*Hirundo rustica*), міська (*Delichon urbica*).

Сорокопудові *Lanidae*

Мають лише один рід та 3 види, відповідно *сорокопуди*: терновий (*L. collurio*), сірий (*L. excubitor*) і чорнолобий (*L. minor*).

Родини Шпакових (*Sturnidae*) і Горобцевих (*Passeridae*) мають по одному роду і в кожному по 2 види. Слід зазначити, що в більшості випадків горобцеві (*Passeridae*) як окрема родина не виділяються, а включаються у ранзі підродини

типових горобців (Passerinae) до родини Ткачикових (Ploceidae). Рід *Sturnus* включає шпака звичайного (*St. vulgaris*) і шпака рожевого (*St. roseus*). Рід *Passer*–горобця хатнього (*P. domesticus*) і горобця польового (*P. montanus*). Решта 9 родин мають по одному роду з єдиним видом. Родина Вивільгових (Oriolidae) представлена вивільгою звичайною (*Oriolus oriolus*), Воловоочкові (Troglodytidae) – Воловим очком (*Troglodytes troglodytes*), Омелюхові (Bombycillidae) – омелюхом (*Bombycilla garrulus*), Тинівкові (Prunellidae) – тинівкою лісовою (*Prunella modularis*), Золотомушкові (Regulidae) – золотомушкою жовточубою (*Regulus regulus*), Суторові (Paradoxornithidae) – синицею вусатою (*Parurus biarmicus*), Довгохвостосиницеві (Aegithalidae) – синицею довгохвостою (*Aegithalos caudates*), Повзикові (Sittidae) –повзиком (*Sitta europaea*), Підкоришникові (Certhiidae) –підкоришником звичайним (*Certhia familiaris*).

За останні 120 років в умовах Дніпропетровської області зареєстровано 196 видів *негоробцеподібних птахів*, представлених 22 рядами, 37 родинами і 106 родами.

Ряд гагароподібні (Gaviiformes) представлений однією родиною гагарових (Gaviidae) з двома пролітними видами: гагара червоношия (*Gavia stellata*) і гагара чорношия (*G. arctica*). Пірникозоподібні представлені п'ятьма гніздовими видами (пірникоза велика–*Podiceps cristatus*, пірникоза сірощока –*P. Grisegena* (Рис. 3.3.4) пірникоза червоношия –*P. nigricollis*; пірникоза чорношия–*P. auritus* пірникоза мала – *P. ruficollis*), які представляють єдину родину і єдиний рід.

Рис. 3.3.4. Родина Пірникозоподібні, пірникоза сірощока *Podiceps grisegena* (Фото з інтернету)

У ряді веслоногоподібні (Steganopodiformes), з двома родинами, зустрічається по два види. Родина пеліканових (Pelicanidae) включає двох мігрантів (пелікан рожевий –*Pelicanus onocrotalus* і пелікан кучерявий–*P. crispus*), які відносяться до одного роду. Родина бакланових включає один рідкісний залітний вид –баклан малий (*Phalacrocorax pygmaeus*) і другий, який був пролітним видом, а в теперішній час гніздиться теперішній час гніздиться і чисельність його зростає, –баклан великий (*Ph. carbo*).

Голінастоподібні (*Gressoriformes*) налічують 4 родини і 9 родів, які включають 12 видів. Найбільш різноманітною родиною є чаплеві (*Ardeidae*) з 6 родами та 8 гніздовими видами. В умовах Дніпропетровської області ці родини представлені 4 монотипними родами: рід *Ardeola* (чапля жовта – *Ardeolaralloides*), *Ixobrychus* (бугайчик–*ixobrychus minutis*), рід *Botaurus* (бугай – *Botaurus stellaris*) та рід *Nycticorax* (кван –*Nycticorax nycticorax*).

Родина ібісових (*Threskiornithidae*) представлена родом *Platelea* з єдиним видом косарем (*Platelea leucordia*), який був мігрантом (залітний) до 1950-х років і за-раз знову з'явився як залітний вид, та родом *Plegadis* з єдиним видом – коровайкою (*Plegadis falcinellus*). До 1980-х років регулярно зустрічався як пролітний вид і часто залишався в літній період із можливим гніздуванням. У теперішній час є гніздовим видом.

Родина лелекові (*Ciconiidae*) представлена єдиним родом *Ciconia* з двома видами –гніздовим–лелекою білим (*Ciconia ciconia*) і лелекою чорним (*C. nigra*) –типовим пролітним видом у перший період і літуючим видом. У другий і третій періоди. В середині 1970-х років був численним літуючим видом і, за неперевіреними даними, гніздився.

Ряд фламінгоподібних (*Phoenicopteriformes*) представлений єдиною родиною фламінгових (*Phoenicopteridae*) з єдиним родом *Phoenicopterus* єдиним видом (*Ph. rosseus*), який зустрічається в останні роки як випадково залітний вид.

Ряд гусеподібні (Anseriformes) представлений лише єдиною родиною качкових (*Anatidae*) з 13 родами, які нараховують 31 вид. Найбільш різноманітним родом є *Anas*, який включає 6 гніздових видів (чирянка мала – *Anas crecca*, чирянка велика – *A. querquedula*, широконоска – *A. clupeata*, крижень – *A. platyrhynchos*, нерозень – *A. strepera* і шилохвістка – *A. acuta*) і одного пролітного мігранта (свищ – *A. penelope*). Рід *Anser* включає один гніздовий вид (гуска сіра – *Anser anser*) і 3 пролітних (гуменник – *A. fabalis*, гуска білолоба – *A. abbifrons*, гуска мала – *A. erythropus*). В області зустрічається 4 види роду *Aythya* з різним статусом перебування.

Постійно спостерігається на гніздуванні, з наростанням чисельності в останні роки, попелюх. Чернь білоока перейшла в статус пролітного виду, а в теперішній час зустрічається лише як регулярно залітний вид. Три видивідмічаються у родах *Cygnus* та *Mergus*. У першому роді зустрічається один гніздовий вид, який нарощує чисельність – лебідь-шипун, пролітний – лебідь-кликун, та вид який з'явився на прольоті в останні роки - лебідь малий. У другому роді пролітні види – крех малий, крех середній і крех великий, які з 80-х років іноді залишаються на зимівлю в умовах області. Рід *Tadorna* включає огара і галагаза, які гніздилися. Рід *Melanitta* був представлений одним пролітним видом синьгою та турапом, який з 1950-х років по теперішній час став часто залишатися на зимівлю. Решта 6 родів в умовах області є монотипічними і представлені лише мігрантами. Морянка і гоголь до початку 1980-х років були лише пролітними, а з поч. атку 1980 – х на прольоті стали іноді залишатися на зимівлю. Савка (*Oxyuraleucoscephala*) на початку ХХ сторіччя, можливо, гніздилися, але з 50-х років ізорнітофауни випала. Чернь чорнодзьоба (*Netta rufina*) у складі орнітофауни, навпаки, з'явилася лише в останній період і, за не перевіреними даними, можливо, гніздилися. Казарка червоновола (*Rufibrenta ruficollis*) на початку ХХ сторіччя на прольоті спостерігалася із середньою чисельністю, а з початку 1950-х стала рідкісним пролітним видом. Чорна казарка (*Branta bernicla*) помічена лише в останні роки як випадково залітний вид.

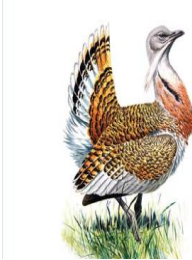

3.3. Червонокнижні види птахів Дніпропетровщини

Через значне антропогенне навантаження на природні системи, заміни степових екосистем агроценозами, помасштабне знищення заплавних лісів, що функціонують у дніпровській долині, потужне забруднення екосистем, призвело до різких змін видового складу птахів Дніпропетровщини.

До Міжнародної Червоної книги Міжнародного союзу Охорони природи (МСОП) занесено 23 види негоробцеподібних птахів, у тому числі до стану критичних видів, які перебувають на межі вимирання—один вид (кульон тонкодзьобий); до групи видів із загрозою зникнення – 4 види (казарка червоновола, савка, стерв'ятник, балабан); до групи вразливих – 7 видів (пелікан кучерявий, гуска мала, підорлик великий, могильник, боривітер степовий, дрохва, чайка степова); до групи рідкісних – 11 видів (баклан малий, чернь білоока, лунь степовий, шуліка, орлан-білохвіст, кібчик, деркач, хохітва, баранець великий, дерихвіст степовий, сиворакша) (Рис. 3.2 Критичні види птахів Дніпропетровщини) [38].

Під загрозою зникнення	Вразливі	Рідкісні	На межі вимирання
 <p data-bbox="448 1559 576 1592">Балабан</p>	 <p data-bbox="730 1641 903 1720">Пелікан кучер'явий</p>	 <p data-bbox="994 1637 1209 1671">Баклан малий</p>	 <p data-bbox="1273 1585 1481 1664">Кульон тонкодзьобий</p>
 <p data-bbox="419 1955 611 2033">Казарка червоновола</p>	 <p data-bbox="730 2000 903 2033">Гуска мала</p>	 <p data-bbox="994 1966 1209 2000">Чернь білоока</p>	

			
<p>Савка</p>	<p>Підорлик великий</p>	<p>Лунь-степовий</p>	
			
<p>Стерв'ятник</p>			
			
			
	<p>Дрохва</p>	<p>Деркач</p>	

	 <p>Чайка степова</p>	 <p>Хохітва</p>	
		 <p>Баранець великий</p> <p>Сиворакша</p> <p>Дерихвіст степовий</p>	

Рис.3.17. Критичні види птахів Дніпропетровщини

Порівняно з негорбцеподібними птахами, горбцеподібні птахи зберегли свій видовий склад краще. Майже до всіх офіційних документів (крім Боннської конвенції) потрапила очеретянка прудка зі статусом вразливого виду). У Червоній книзі МСОП і Європейському червоному списку зазначений лише цей єдиний вид, що складає всього 0,9 %. До Червоної Книги України

занесено 3 види горобцеподібних птахів Дніпропетровської області: сорокопуд сірий, шпак рожевий, очеретянка прудка.

3.4. Особливості дослідженого видового складу птахів м. Кривий Ріг

Фауна птахів налічує близько 166 видів, з них гніздяться - 133 види. Серед широко поширених видів є об'єкти полювання: великий нирець, сірий гусак, великий білолобий гусак, гуменника, крижень, чирок-свистун, в меншій мірі - нерозень; червонокачанна чернь, чубата чернь, сіра куріпка, перепел і реакліматизований по всій території фазан. Також до зазначеної групи видів слід віднести водяну курочку, лисуху, куликів, турухтана, вяхиря, дику форму сизого голуба, садову горлицю.

Непромисловими широко поширеними видами є сіра чапля, бугайчик, білий лелека, малий яструб, канюк звичайний, болотний лунь, боривітер звичайна, кобчик, чайка озерна, річковий крячок, хатній сич, вухата сова, козодой, звичайна щурка, одуд, крутиголовка, великий строкатий дятел, сирійський дятел.

Серед представників ряду горобцеподібних широко поширені по всій території Криворіжжя польовий жайворонок, чубатий жайворонок, плиска жовта, біла плиска, берегова ластівка, сільська ластівка, міська ластівка, сорокопуд-жулан, вільшанка, східний соловей, кам'янка звичайна; чорний дрізд, співочий дрізд, велика очеретянка, сіра славка, сіра мухоловка, велика синиця, блакитна синиця, звичайна вівсянка, зяблик, зеленяк, костогриз, домашній горобець, польовий горобець, шпак, сойка, сорока, грак, сіра ворона, ворон.

У зв'язку з зарегулюванням річок і створенням великої кількості ставків-відстійників, на території Криворіжжя оселився мартин жовтоногий (рис. 3.4.1)

Рис. 3.4.1 Родина Мартинові, мартин жовтоногий *Larus cachinnans*
(Фото з інтернету)

Почала гніздиться в значній кількості кваква, стала звичайною гніздовий птахом лебідь-шипун, дрізд-горобинник. Також гніздиться, занесений до Червоної книги України, ходулочник.

Значна кількість степових видів стали дуже рідкісними, багато хто ставиться до зникаючих, а деякі і зовсім до зниклих, перш за все це дрохва і поручайник. Близько 33% видового складу птахів відноситься до групи вразливих і нечисленних видів. Частина рідкісних видів зустрічається під час перельотів і зимівлі: червонодзьоба казарка, польовий і степовий лунь.

Серед рідкісних птахів на території м. Кривого рогу зафіксована сиворакша (рис. 3.4.2.) Як стверджують науковці-орнітологи цей вид занесений до Червоної книги, і на Дніпропетровщині зустрічається рідко. На сьогодні вважається, що на території області сиворакш залишилось трохи більше сотні пар, з кожним роком їх популяція зменшується.

Рис. 3.4.2. Родина Сиворакшеві, сиворакша *Coracias garrulus*
(Фото з інтернету)

У Гурівському лісництві гніздиться орел-карлик (Рис. 3.4.3), занесений до Червоної книги України.

Рис. 3.4.3. Родина Яструбові, орел-карлик *Hieraetus pennatus*
(Фото з інтернету)

Велику роль в зміні фауни зіграла трансформація земель, докорінна зміна природних ландшафтів в результаті господарської діяльності людини.

Серед об'єктів природно-заповідного фонду м. Кривого Рогу можна виділити : Червону балку, Північну балку, скелі МОДРу, Криворізький Ботанічний сад, Дендрологічний парк, Пісковикова скеля, парк імені Ф. Мершавцева та ін.

У Дендрологічному парку «Урочище ботанічний сад» нараховано понад 70 видів птахів. В парку і околицях можна зустріти бугайчика, малого яструба, звичайного боривітра, зрідка - сіру куріпку, фазана, пастушка, водяну курочку, припутня, садову горлицю, звичайну горлицю, зозулю, вухату сову, хатнього сича, одуда, крутиголовку, звичайного і сирійського, малого дятлів, сільську ластівку, лісового щеврика, жовту плиску, тернового сорокопуда, вивільгу, шпаків, сойку, сороку, сіру ворону, сіру та чорноголову кропив'янок; вівчариків: ковалика, весняного, жовтобрового; мухоловок - сіру та білошию, чорну горихвістку, вільшанку, східного соловейка, чорного і співочого дроздів; блакитну і велику синиць, хатнього і польового горобців, зябликів, зеленька, щиглика, коноплянку, костогриза; звичайну вівсянку та інших.

Висновки до розділу 3

В ході виконання роботи був досліджений сучасний видовий склад птахів деяких районів Дніпропетровщини. Різноманіття птахів Дніпропетровщини, у своєму складі на різних етапах стану довкілля, постійно змінювалося від 264 до 288 видів. За увесь зазначений час на території області було зафіксовано 307 видів птахів.

Видовий склад в основному представлений рядами: горобцеподібними та негоробцеподібними. Так ряд горобцеподібних налічує 111 видів птахів, негоробцеподібних - 196 видів. Сформована на сучасному етапі орнітофауна Дніпропетровщини складається в основному із птахів водно-болотного комплексу (63,7 %); птахи, пов'язані з лісовими і узлісними екосистемами, складають 26,4 %, птахи відкритих ландшафтів – 14 % і синантропи – всього 2,2 %. Видовий склад в основному представлений рядами: горобцеподібними та негоробцеподібними. Так ряд горобцеподібних налічує 111 видів птахів, негоробцеподібних - 196 видів. Порівняно з негоробцеподібними птахами, горобцеподібні птахи зберегли свій видовий склад краще.

Досліджуючи сучасний видовий склад птахів деяких районів Дніпропетровщини було встановлене різноманіття орнітофауни. На територіях Дніпропетровщини є такі родини: Вивільгові, Воловоочкові, Омелюхові, Тинівкові, Суторові, Довгохвостосиницеві, Повзикові, Підкоришникові, Плискові, Жайворонкові, Вівсянкові, Воронові, Шпакові, Горобцеві, Гагароподібні, Пірникозоподібні, Веслоногоподібні, Голінастоподібні, Фламінгоподібні, Гусеподібні, Соколоподібні, Куроподібні, Журавлеподібні, Пастушкоподібні, Дрохвоподібні, Сивкоподібні, Мартиноподібні, Голубоподібні, Зозулеподібні, Папугоподібні, Совоподібні, Серпокрильцеподібні, Дрімлюгоподібні, Одудоподібні, Ракшоподібні, Дятлоподібні. Найбільш різноманітним в орнітофауні Дніпропетровщини представлений ряд Сивкоподібні.

РОЗДІЛ 4

ОХОРОНА ПТАХІВ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ

4.1. Загальна характеристика системи охоронних заходів та природоохоронних територій, спрямованих на охорону орнітофауни на Дніпропетровщині

Проблеми, які стосуються охорони птахів складні й масштабні. Для їх вирішення особливо цінним і практичним виступає робота по створенню заповідного фонду України, куди входять охоронні території різного рангу: заповідники, національні природні парки, заказники і пам'ятки природи. Одним із таких об'єктів виступає орнітологічний заказник "Чолгинський" (Львівська область), головною метою створення якого була охорона масових скупчень птахів у період міграції. Саме тут за літньо - осінній період пролітають близько 55-75 тисяч птахів, які знаходять тут корм та місця придатні для ночівлі.

Значну та важливу роботу, щодо охорони птахів проводять громадські організації. Серед таких громадських організацій найбільшою є Товариство охорони та вивчення птахів України (при кафедрі зоології Національного університету ім. Т. Шевченка), яке охоче співпрацює з широкими верствами населення. Засноване у 1994 року як перша неурядова організація з охорони птахів в Україні. Нині Товариство є українським партнером BirdLife International - всесвітнього партнерства природоохоронних організацій.

Також слід зазначити, що із найбільш поширених видів охорони, який використовується у багатьох країнах світу є - прийняття законодавчих актів по охороні птахів. Ці акти можуть передбачати повну охорону видів, або охорону птахів у певні їх періоди життя (наприклад: міграції). Саме таким важливим законодавчим актом стала Боннська конвенція 1979 року "Про збереження мігруючих видів диких тварин", ратифікована Україною у 1998 році. Іншим

видом охорони тварин і зокрема птахів є складання у державі національної Червоної книги. 56 видів птахів занесені в Червону Книгу України [38].

Виникли проблеми, щодо охорони та збереження видового складу птахів і на Дніпропетровщині. Через значну концентрацію промислових об'єктів, розвиток аграрного сектору та потужне забруднення екосистем, призвело до різких змін видового складу птахів Дніпропетровщини. В області проводиться значна робота щодо розвитку і розширення заповідних територій. Заповідна справа розглядається як головний засіб для комплексного вирішення важливих екологічних проблем, таких як збереження біорізноманіття, відновлення і підтримка екологічного балансу в біосфері в умовах техногенного забруднення тощо [31].

На території області охороняються 49 видів птахів відповідно до Угоди про збереження афроєвразійських мігруючих водно-болотних птахів (AEWA). У 2018 році на території Дніпропетровської області за участю громадських екологічних організацій та природоохоронних установ була організована кампанія з нагоди відзначення Всесвітнього дня мігруючих птахів під лозунгом «Об'єднання наших голосів для збереження птахів» яка проходила під егідою офіційного об'єднання двох найбільших у світі просвітницьких кампаній Всесвітнього дня мігруючих птахів (WMBD) та Міжнародного дня мігруючих птахів (IMBD). Важливим аспектом Всесвітнього дня мігруючих птахів є акцентування уваги місцевих громад на захист як самих скупчень птахів (захист від турбування, від незаконного мисливства), так і на збереження місць концентрації мігруючих видів. Адже саме завдяки таким невеликим масивам боліт багато мігруючих видів можуть відпочити та відгодуватись перед дальніми перельотами.

Для збереження різноманіття і кількісного складу птахів мають бути застосовані такі заходи:

- Слід додатково організувати до 50 заказників місцевого значення, понад 100 пам'яток природи; 20 заповідних урочищ та 15 орнітологічних мікрозаповідників;

- Зменшити рівень техногенного забруднення природних і культуробіогеоценозів (населених і міських пунктів, садів, парків, скверів тощо) за рахунок переведення промислових підприємств на технологію замкнутого циклу використання води і безвідходного виробництва;
- Здійснювати поступовий перехід від хімічних засобів захисту рослин до біологічних;
- Навколо міст і сіл відновити або організувати зелені зони з повною заборонаю будь-якого полювання;
- На всіх відпрацьованих землях за рахунок виробничих підприємств, які їх використовували, провести біологічну рекультивацію й екологічну реабілітацію техногенних ландшафтів. Особлива увага повинна бути звернена при виконанні цих робіт на відновлення схожих екосистем, втрачених пі час експлуатації землі виробництвом;
- В урбанізованих екосистемах при створенні різних насаджень (скверів парків) не віддавати переваги декоративним породам дерев і чагарників, які за своєю архітектонікою крони не відповідають екологічним вимогам (особливо для відтворення) птахів і у яких не сформувалися у природній зоні регіону консортивні зв'язки;
- В містах, особливо у районах новобудов, крім використання стандартних штучних гнізд, передбачити в архітектурній технології створення спеціальних ніш, виступів, карнизів і порожнин різних розмірів і конфігурацій. В таких місцях можуть успішно поселятися ластівка міська, мухоловка, кам'янка, горихвістка та ін.;
- У селах у зв'язку з тим, що приміщення, де тримають домашніх тварин (корів, свиней, курей, качок тощо), у теперішній час у більшості своєму зачинені, що впливає на зменшення чисельності ластівки сільської;
- Необхідно розробити малі архітектурні форми для сільських місцевостей у вигляді тамбурів, веранд із дахом тощо для гніздування вказаного типу.
- При випасанні худоби на пасовиськах заборонити використовувати собак.

4.2. Ключові природоохоронні об'єкти Дніпропетровщини та стан охорони орнітофауни у них.

Згідно екологічного паспорту Дніпропетровської області станом на 01.01.2018, мережа територій та об'єктів природно-заповідного фонду області складає 178 об'єктів, загальною площею 96333,99 га, що становить 2,9 % від площі області. Із них 31 об'єкт – загальнодержавного значення на площі 33103,86 га та 147 – місцевого значення на площі 63230,1 га.

В Дніпропетровській області створені та запропоновані для створення, підвищення статусу, розширення об'єкти природно - заповідного фонду:

I. Національні природні парки

- Самарський бір (Новомосковський, Павлоградський райони);
- Орільський (Юр'ївський, Новомосковський, Магдалинівський, Царичанський, Петриківський райони).

II. Природні заповідники

- Дніпровсько – Орільський природний заповідник (Дніпровський, Петриківський райони).

III. Регіональні ландшафтні парки та загальнодержавні заказники

- Петриківський (Петриківський район);
- Кільченський (Магдалинівський, Дніпровський райони);
- Волощанський (Юр'ївський район);
- Петропавлівський (Петропавлівський район);
- Синельниківський (Синельниковський район);
- Васильківський степовий (Васильківський, Павлоградський райони);
- Дібрівський (Покровський район);
- Домоткань-Самотканський (Верхньодніпровський район);
- Мишурінорізький (Верхньодніпровський район);
- Сурський (Верхньодніпровський, Криничанський, Солонянський райони);
- Саксаганський (Пятихатський, Криворізький райони);
- Інгулецький (Криворізький район);
- Балка Кобильна (Широківський район);

- Середньо-Базавлуцький (Криничанський район);
- Кам'янсько-Базавлуцький (Апостолівський, Нікопольський райони);
- Томаківський (Томаківський р-н);
- Дніпрові пороги (Дніпровський, Солонянський, Синельниківський райони);
- Базавлуцький прибережно – річковий комплекс (Нікопольський район).

Також до природно - заповідного фонду області входять так звані зарезервовані природні ядра екомережі місцевого значення, їх нараховується 122.

Одне з найбільших значень серед об'єктів природоохоронного фонду області займає Дніпровсько - Орільський заповідник, де виділяють водно-болотні угіддя міжнародного значення – Дніпровсько - Орільську заплаву (Рис. 4.1.).

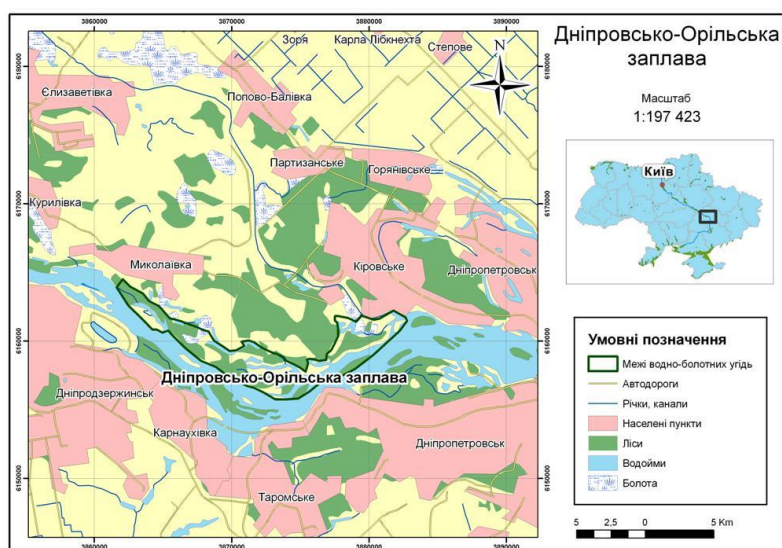

Рис. 4.1. Дніпровсько - Орільська заплава

Найбільшим видовим різноманіттям хребетних відрізняється орнітофауна. За період існування заповідника за матеріалами інвентаризації на його території відмічено перебування 171 виду птахів із 45 родин, 16 рядів. За характером перебування на території заповідника вони поділяються на пролітних - 16 видів, зимуючих - 14, гніздуючих з невстановленим статусом перебування - 151 вид. Територія заповідника є місцем концентрації птахів на гніздуванні та в період сезонних міграцій. Частка навколводних та водно-

болотних птахів із загального числа видів становить 35% , хижих птахів - 9%, інших - 56%. Найбільш повно тут представлені горобцеподібні - їх у заповіднику зареєстровано 75 видів.

На сьогодні в заповіднику відмічено 10 видів птахів, які занесені до Червоної книги України, 2 види - з Європейського Червоного списку, 29 видів - рідкісні та зникаючі птахи, котрі підлягають охороні в межах Дніпропетровської області. В заплавній частині заповідника знаходиться найбільша в регіоні колонія сірої чаплі. Із «червонокнижних» птахів тут охороняються орлан-білохвіст, скопа, зміїд, гоголь, чернь білоока, коловодник ставковий, кулик-сорока, журавель сірий. Дніпровсько-Орільська заплава віднесена до водно-болотних угідь міжнародного значення.

Серед заказників Дніпропетровської області, які виділяють за типом: як *орнітологічний*, слід відзначити: Булахівський лиман (Рис. 4.2.) (Павлоградський район), Заплава річки Самара (Рис.4.3.) (Петропавлівський район), Васильківська колонія сірих чапель (Рис. 4.4.) (Новомосковський район), Волошанська дача (Рис. 4.5.) (Юр'ївський район), Заплава річки Базавлук (Рис. 4.6.) (Апостолівський район).

Рис. 4.2. Булахівський лиман

Територія орнітологічного заказника - це унікальний природний комплекс, розташований на півночі степової зони. Це місце постійного проживання значної кількості водоплавних птахів. З огляду на важливість охорони місця постійної концентрації водоплавних та рідкісних видів птахів, у 1977 році вирішено організувати в цьому районі орнітологічний заказник «Булахівський лиман». У заказнику за останні роки значно збільшилася кількість гніздових

птахів, які занесені до Червоної книги України: чоботар, дерихвіст степовий, ходуличник. У заказнику також трапляються сірі гуси.

Рис. 4.3. Заплава річки Самара

У заказнику зустрічаються рідкісні птахи: чернь червоноголова, орлан білохвіст; можна відзначити, що даний заказник є місцем проживання значної кількості хижих птахів.

Рис.4.4. Васильківська колонія сірих чапель

Статус надано для збереження місць гніздування чаплі сірої. Територія заказника охоплює частину Самарського лісу, що в долині річки Самара (притока Дніпра).

Рис. 4.5. Волошанська дача

Охороняється як унікальне місце гніздування рідкісних видів птахів, серед яких: шуліка чорний, сова сіра, сова вухата, сич хатній.

Рис. 4.6. Заплава річки Базавлук

На території заказника проживають рідкісні птахи, яких занесено до Червоної книги.

4.3. Перспективи охорони орнітофауни

Охорона птахів - це напрямок який спрямований на збереження птахів, які перебувають на порозі зникнення. Найбільша причина зникнення птахів, це втрата місць існування та безпосереднє втручання людини в природу, це розорювання гнізд, відстріл та колекціонування птахів, використання пестицидів, зміна кліматичних умов.

До критеріїв забезпечення орнітофауни охороною необхідно відносити:

- 1). Наявність в області стійких популяцій, місцезнаходження яких забезпечені загальною охороною;
- 2). Внесення видів у «червоні» списки і розроблення відповідних планів дій;
- 3). Зміну ставлення пересічних людей до тих чи інших видів і зміну суспільних цінностей, включаючи ставлення до птахів не як до трофею чи до біологічного ресурсу загалом;
- 4). Зменшення негативного фактору на популяцію птахів, формування екологічного законодавства, побудова штучних гнізд, підгодівля тощо, збереження та охорона місць існування птахів.

5). Створювати території, важливі для збереження популяцій - важливі орнітологічні території, ІВА-території; навколо гнізд рідкісних видів - охоронні зони.

6). Підтримувати таку форму, як бьордвочінг (birdwatching) – спостереження за птахами або орнітологічний туризм, одна з популярних форм екологічного туризму й рекреації. Уперше термін був використаний ще у 1901 році, а батьківщиною цього виду відпочинку є Англія. Цікавість до бьордвочінгу почала зростати у 30-х роках ХХ ст. разом з розвитком виробництва біноклів і появою перших компактних та доступних широким верствам населення польових визначників птахів. Спостереження за птахами (та іншими живими істотами) як спосіб активного відпочинку в Україні ще тільки починає розвиватися, у той час як у Західній Європі та Америці це захоплення є однією з поширених форм організації дозвілля і кількість бьордвочерів можна порівняти з кількістю мисливців та рибалок.

Висновки до розділу 4

Через значну концентрацію промислових об'єктів, розвиток аграрного сектору та потужне забруднення екосистем, призвело до різких змін видового складу птахів Дніпропетровщини. В Дніпропетроській області створені та запропоновані для створення, підвищення статусу, розширення об'єкти природно - заповідного фонду: національні природні парки, природні заповідники, регіональні ландшафтні парки та загальнодержавні заказники. Також слід додатково організувати до 50 заказників місцевого значення, понад 100 пам'яток природи; 20 заповідних урочищ та 15 орнітологічних мікрозаповідників

В області проводиться значна робота щодо розвитку і розширення заповідних територій. Заповідна справа розглядається як головний засіб для комплексного вирішення важливих екологічних проблем, таких як збереження біорізноманіття, відновлення і підтримка екологічного балансу в біосфері в умовах техногенного забруднення тощо.

РОЗДІЛ 5

МОЖЛИВІСТЬ ЗАПРОВАДЖЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ТА МЕТОДІВ ДОСЛІДЖЕНЬ У НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ У СЕРЕДНІЙ ШКОЛІ.

5.1. Методична розробка уроку-екскурсії на тему «Вивчати. Зберігати. Охороняти»

Результати з дослідження роботи доцільно використовувати, в шкільному курсі біології.

Згідно розробленим освітнім навчальним програмам для загальноосвітніх шкіл (наказ МОН України від 07.06.2017 року № 804), учні знайомляться і вивчають матеріал, який включає видову різноманітність та охорону птахів.

Вже починаючи з навчального предмету «Природознавство» (1 клас) під час вивчення тем: «Жива природа», «Птахи. Охорона птахів», вчитель розповідає про птахів, наводить їх назви, пояснює на прикладах, демонструє на фотографіях та ілюстраціях. Під час проведення екскурсій на природу учні спостерігають за поведінкою птахів, вивчають види птахів свого рідного краю, дізнаються про види, які потрібно охороняти та які занесені до Червоної книги України.

Більш детально та глибше вивчають птахів у 7 класі. Під час ознайомлення з темами: «Різноманітність тварин», «Поведінка тварин», «Організми і середовище існування», учні розглядають особливості будови птахів, пристосування птахів до польоту, процеси життєдіяльності птахів, міграції птахів, різноманітність птахів у світі, рідному краї та Україні, а також збереження видового складу птахів та їх охорона.

У 10-11 класах під час вивчення теми «Біорізноманіття», вчитель звертає увагу на охорону птахів та заходи щодо їх збереження, що формує та розвиває в учнів особисту відповідальність за стан довкілля, формування ціннісних

орієнтацій на збереження природи, розуміння необхідності узгодження стратегії природи і стратегії людини, подолання споживацького ставлення до природи.

Ми пропонуємо використовувати матеріали дослідження орнітофауни Дніпропетровщини при проведенні уроку під назвою «Вивчати. Зберігати. Охороняти» присвяченого дослідженню та збереженню птахів.

Мета:

Навчальна: систематизувати та узагальнити знання про орнітофауну Дніпропетровщини;

Розвиваюча: розвинути поняття охорони природи, розвивати творче мислення; виховати доброзичливе ставлення до природи, відповідальність, розвинути вміння актуалізувати, узагальнювати.

Виховна: виховати дбайливе ставлення до світу, самостійність, виховати почуття відповідальності за природу, розвинути почуття прекрасного.

Обладнання: карта «Природоохоронні території Дніпропетровщини», зображення видів птахів Дніпропетровщини (фотографії, ілюстрації, плакати) таксодермічні зразки птахів (чучела), набір демонстраційних карток «Птахи перелітні».

Тип заняття: узагальнення та систематизація знань учнів.

Основні поняття: горобцеподібні негоробцеподібні види птахів Дніпропетровщини міграційні види птахів, заповідники, заказники, Червона книга.

Форма проведення: урок – екскурсія (розрахований на 2 уроки).

Очікувані результати: учні знатимуть історію дослідження орнітофауни та основні види сучасної орнітофауни Дніпропетровщини, заходи охорони природи, зрозуміють значення Червоної книги.

Хід заняття

I. Вступна частина.

1. Організаційний момент

Вчитель: Добрий день діти!

Сьогодні наш урок присвячений узагальненню та систематизації знань з теми «Птахи». Адже ми дізналися досить багато про птахів, а особливо звернули увагу на видовий склад птахів, які проживають в нашій місцевості та й взагалі в нашій області. Розглянули досить важливе питання про збереження та охорону птахів.

2. Повідомлення теми уроку, мети та очікуваних результатів.

Отже, план нашої сьогоднішньої роботи на уроці такий:

1. Міні - доповіді про видовий склад орнітофауни Дніпропетровщини.

(декілька учнів заздалегідь готують інформацію).

2. Інтерв'ю з орнітологами-науковцями.

(учні у вигляді ігрового моменту відтворюють коротке інтерв'ю кореспондента журналу «Birdlife» з орнітологами – науковцям).

3. Інтелектуальна хвилинка.

(вчитель пропонує учням інтелектуальні завдання: відгадати кросворд, відгадати зображення птахів на фото, відгадати голоси птахів через стерео-записи, відгадати мігруючих птахів нашої області через фото).

4. Птахи –символи.

(учні заздалегідь готують інформацію про птахів).

5. Екзотичні птахи на Дніпропетровщині.

(учні заздалегідь готують цікаві факти про птахів нашої області).

6. Вирішуємо проблему охорони та збереження птахів нашої області

(вчитель пропонує учням згадати та назвати птахів орнітофауни Дніпропетровщини, які занесені до Червоної книги, згадати охоронні території на Дніпропетровщині та показати їх на карті; учні пропонують заходи щодо збереження птахів Дніпропетровщини).

7. Підведення підсумків уроку.

Вчитель: Розпочинаємо працювати за планом.

1). Запрошую до виступів учнів з міні – доповідями «Орнітофауна Дніпропетровщини».

Міні-доповідь № 1 «Історія досліджень орнітофауни Дніпропетровщини».

Великий внесок у дослідження орнітофауни Дніпропетровської області було зроблено працівниками Дніпропетровського національного університету (ДНУ) В. Л. Булаховим, А. А. Губкіним, О. Л. Пономаренко, О. Є. Пахомовим та ін. Не менш важливими є дослідження таких вчених, як: В. С. Петров, А. С. Лисецький, П. П. Орлов, Л. О. Портенко, Е. Г. Шершевський, Б. М. Попов, М. П. Акімов, В. В. Стаховський, П. Бредбієр, О. М. М'ясоєдова, Т. П. Чегорка та інш. До роботи над цим питанням долучалися вчені з інших областей та іноземні дослідники.

Велике значення для пізнання видового складу птахів Придніпров'я мали дослідження орнітофауни індустріальних міст Дніпропетровська, Кривого Рогу, Дніпродзержинська, Павлограда. Значна кількість праць була присвячена вивченню окремих систематичних груп птахів, зокрема хижих. Особливо значний вклад у вивчення цієї групи птахів вніс Олексій Данилович Колесников, який до того ж був членом комісії з вивченням хижих птахів АН СРСР.

Англійський орнітолог - аматор, чудовий знавець орнітофауни Пол Бредбієр, приїхавши до Дніпропетровська в 1995 році почав здійснювати регулярні екскурсії по території області й за її межі. Найчастіше він відвідує Самарський і Петриківський рибгоспи, узбережжя Дніпродзержинського водосховища, солончакові водойми Присамар'я.

Міграційні шляхи птахів у степовому Придніпров'ї досліджували В.Л. Булахов , О.М. М'ясоєдова, А.А Губкін, О.С Саранський , Т.П. Чегорка.

Значна увага приділялась необхідності захисту птахів. Так М.П. Акімов передбачав необхідність організації заповідних територій для охорони рідкісних і корисних птахів , акцентуючи увагу на наважливіших природних екосистемах – Самарському лісі й острові Фурсин.

Видовий склад птахів на Дніпропетровщині досить активно вивчався протягом багатьох років. Було опубліковано велику кількість праць, що

стосуються різних аспектів життя птахів, особливостей їх розселення та пристосування до умов існування на даній території.

Міні – доповідь № 2 «Сучасний видовий склад орнітофауни Дніпропетровщини».

Сучасна орнітофауна України - це динамічна складова довкілля, яку слід поглиблено вивчати і в майбутньому. На сучасному етапі орнітофауна Дніпропетровщини складається в основному із птахів водно-болотного комплексу; птахи, пов'язані з лісовими і узлісними екосистемами, птахи відкритих ландшафтів і синантропи. Видовий склад в основному представлений рядами: горобцеподібними та негоробцеподібними. Так ряд горобцеподібних налічує 111 видів птахів, негоробцеподібних - 196 видів.

Ряд горобцеподібні. Домінантне положення займає родина Кропив'янкових, друге місце за видовим різноманіттям займають Дроздові, третє – займають В'юркові. Також в різноманітті орнітофауни Дніпропетровщини є інші родини: Вивільгові, Воловоочкові, Омелюхові, Тинівкові, Суторові, Довгохвостосиницеві, Повзикові, Підкоришникові, Плискові, Жайворонкові, Вівсянкові, Воронові, Шпакові, Горобцеві (учні демонструють представників родин через фото та ілюстрації).

Ряд негоробцеподібні. на Дніпропетровщині представлений такими родинami: Гагароподібні, Пірникозоподібні, Веслоногоподібні, Голінастоподібні, Фламінгоподібні, Гусеподібні, Соколоподібні, Куроподібні, Журавлеподібні, Пастушкоподібні, Дрохвоподібні, Сивкоподібні, Мартиноподібні, Голубоподібні, Зозулеподібні, Папугоподібні, Совоподібні, Серпокрильцеподібні, Дрімлюгоподібні, Одудоподібні, Ракшоподібні, Дятлоподібні (учні демонструють представників родин через фото та ілюстрації).

Найбільш різноманітним в орнітофауні Дніпропетровщини представлений ряд Сивкоподібні або Кулики, він включає 6 родин, 24 роди з 44 видами (учні демонструють фото видів ряду Сивкоподібні).

Через значне антропогенне навантаження на природні системи, заміни степових екосистем агроценозами, помасштабне знищення заплавних лісів, що функціонують у дніпровській долині, потужне забруднення екосистем, призвело до різких змін видового складу птахів Дніпропетровщини. До критичних видів орнітофауни Дніпропетровщини відносять вид, який: перебуває на межі вимирання – один вид (кульон тонкодзьобий); до групи видів із загрозою зникнення – 4 види (казарка червоновола, савка, стерв'ятник, балабан); до групи вразливих – 7 видів (пелікан кучер'явий, гуска мала, підорлик великий, могильник, боривітер степовий, дрохва, чайка степова); до групи рідкісних – 11 видів (баклан малий, чернь білоока, лунь степовий, шуліка, орлан-білохвіст, кібчик, деркач, хохітва, баранець великий, дерихвіст степовий, сиворакша).

В результаті проведення моніторингу загального стану орнітофауни Дніпропетровщини, орнітологами були виявлені на території Верхньодніпровського, Новомосковського, Павлоградського, Петриківського та П'ятихатського районів області та околицях м. Дніпродзержинська 32 нових вида птахів. Поява даних видів свідчить, можливо, про загальнокліматичні зміни, збільшення чисельності виду, створенням нових міграційних шляхів.

2). Інтерв'ю з орнітологами-науковцями.

Вчитель: Сьогодні на уроці присутній журналіст із відомого видання орнітологічного журналу «*Life birds*» та науковець-орнітолог. Послухаємо їх інтерв'ю.

Журналіст:

Скажіть будь-ласка яке майбутнє в птахів, особливо у зв'язку зі зростанням антропогенного тиску на природу ?

Орнітолог:

У найближчі 50 років різноманіття птахів зменшиться більше ніж на 10 %, а чисельність у різних куточках планети скоротиться за 320 років. Звичайно, що ситуація не краща, але зовсім не безнадійна. Птахів потрібно зберігати при будь-яких діях, спрямованих на їх користь, на співіснування нас із ними та їх із

нами. Але самим орнітологам і науковцям природоохоронного напрямку навіть при їх великому бажанні не впоратися. Необхідне розуміння й сприяння всієї людської спільноти. І починати треба цю необхідну й корисну справу в кожному регіоні.

Журналіст:

Орнітофауна Дніпропетровщини досить різноманітна. Як здійснюється охорона мігруючих видів ?

Орнітолог:

У 2018 році на території Дніпропетровської області за участю громадських екологічних організацій та природоохоронних установ була організована кампанія з нагоди відзначення Всесвітнього дня мігруючих птахів під лозунгом «Об'єднання наших голосів для збереження птахів» яка проходила під егідою офіційного об'єднання двох найбільших у світі просвітницьких кампаній Всесвітнього дня мігруючих птахів (WMBD) та Міжнародного дня мігруючих птахів (IMBD). Важливим аспектом Всесвітнього дня мігруючих птахів є акцентування уваги місцевих громад на захист як самих скупчень птахів (захист від турбування, від незаконного мисливства), так і на збереження місць концентрації мігруючих видів. Адже саме завдяки таким невеликим масивам боліт багато мігруючих видів можуть відпочити та відгодуватись перед дальніми перельотами.

Журналіст: скажіть будь-ласка, який склад орнітофауни Дніпропетровщини на сучасному етапі, та які основні представники птахів екологічних комплексів ?

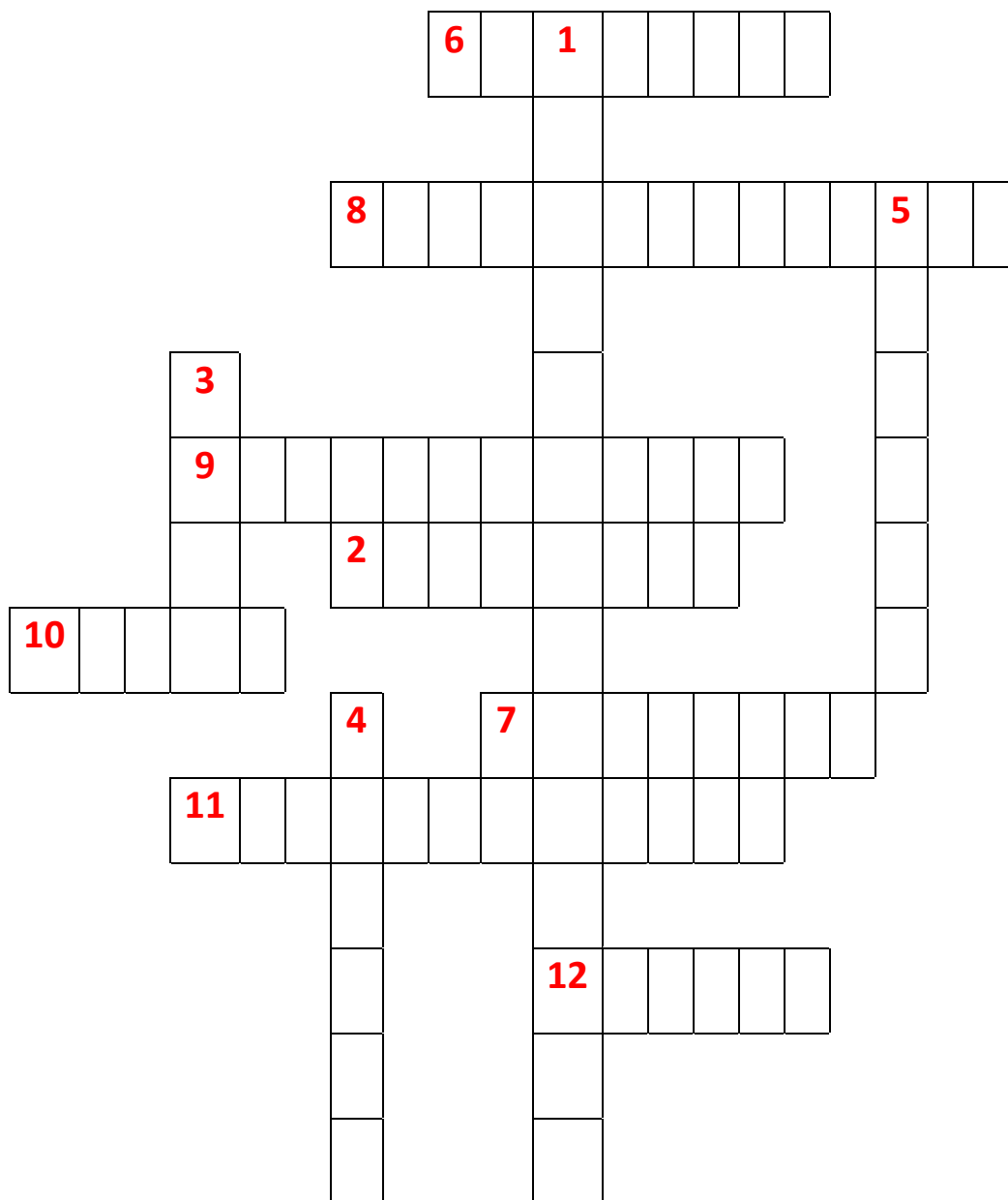
Орнітолог: Сформована на сучасному етапі орнітофауна Дніпропетровщини складається в основному із птахів водно-болотного комплексу (63,7 %); птахи, пов'язані з лісовими і узлісними екосистемами, склали 26,4 %, птахи відкритих ландшафтів – 14 % і синантропи – всього 2,2 %.

Вчитель: ми дуже дякуємо Вам за цікаве інтерв'ю. Переходимо до 3 пункту нашого уроку.

3). Інтелектуальна розминка «Мозковий штурм».

Отже, зараз інтелектуальна хвилинка.

Завдання 1. Відгадайте кросворд «Різноманітність птахів» та назвіть птахів, які проживають у нашій області.

По вертикалі:

1. Ряд птахів, представники яких нездатні до польоту.
3. Одна з найбільших за розмірами качок.
4. Один з найбільших представників ряду Куроподібні.
5. Най більший серед лебедів.

По горизонталі:

2. Птах з ряду Лелекоподібні, якого вважають символом миру, щастя, достатку, материнства.

6. Перелітний птах, який має короткий і широкий дзьоб, довгі та вузькі крила, вилчастий хвіст, більшу частину життя проводить в повітрі, належить до ряду Горобцеподібні.
7. Один з найпоширеніших осілих птахів, який постійно живе поруч з людиною і належить до ряду Горобцеподібні.
8. Найбільший серед пінгвінів.
9. Найбільший представник страусів.
10. Найбільший вид совоподібних.
11. Ряд птахів, представники якого мають на ногах по чотири пальці, два з яких спрямовані вперед, а два – назад, це допомагає їм утримуватись на стовбурах дерев під час лазіння.
12. Типовий представник орлів.

Відповіді:

По вертикалі: 1. Страусоподібні. 3. Гага. 4. Глухар. 5. Кликун.

По горизонталі: 2. Черногуз. 6. Ластівка. 7. Горобець.
8. Імператорський. 9. Африканський. 10. Пугач. 11. Дятлоподібні.
12. Беркут.

Завдання №2

**Відгадай хто з представників орнітофауни
Дніпропетровської області зображений на фото і до якого ряду
відноситься?**

А).

(Відповідь: Родина Дроздові, чикотень *Turdus pilaris*)

Б).

(Відповідь: Родина В'юркові, чиж *Carduelis spinus*)

В).

(Відповідь: Родина Сивкоподібні, сивка морська *Pluvialis squatarola*)

Завдання № 3.

Назвіть мігруючі види орнітофауни Дніпропетровської області.

(Відповідь:)

Завдання № 4

Відгадай птахів за голосами «Перната веселка птахів»

Електронні ресурси:

<http://music.i.ua/user/378087/41296/>

<http://rainbowbirds.org.ua/uk/vyrkovie/36-golosa-ptits>

<https://learningapps.org/view1481963>

4). Птахи - символи

Вчитель: зараз дізнаємось, яких птахів відносять до птахів – символів і чому?

Ці птахи мешкають в нашій місцевості та області.

Виступ учнів:

ЛАСТІВКА - символ весни і відродження, добра і щастя. Вона - Божа пташка, а тому, вбити її - великий гріх; зруйнувати гніздо-накликати на себе велику біду. Благословенний той дім, на якому поселиться ластівчина сім'я... Божа благодать на ластівці через те, що в час, коли іудеї розпинали Христа, ластівки крали в них цв'яхи. Тож ластівка-співучасниця долі людини.

ГОЛУБ - Символ Святого Духа. А також - щирої любові, злагоди й ніжності. Голуб і голубка в парі - символ вічної й вірної любові. Для всього людства-це птах усеземної любові, птах миру. За переказами, душа людини по смерті перетворюється в голуба. Як «Божа птиця», є символом чистоти і очищення, навіть жертвності. Його зображення часто застосовується в обрядово-ритуальному значенні, зокрема, фігурки голубів вишивають на рушниках і такими ж фігурками прикрашають весільний коровай. За багатьма повір'ями, голуба не можна ні вбивати, ні вживати в їжу, бо це - великий гріх, за яким не минути нещастя.

ГОРОБЕЦЬ - проклята Богом пташка. Горобці не благословенні до їжі; Бог сплутав їм ноги, і вони не ходять, а стрибають по землі; їм Господь заборонив вилітати в теплі краї, через що їх дуже багато гине взимку. А все це з тієї причини, що в час розп'яття Христа горобці кричали: «Жив! Жив!» - й іудеї ще більш жорстоко мучили Ісуса, аби смерть його була ще важчою і більш мученицькою... Коли горобець б'ється в шибку, то це означає попередження про недобрі вісті, навіть про покійника в хаті... Окрім цього, він символізує спритність, моторність і злодійство, точніше, спритність і моторність горобець виявляє заради злодійства. Недобра слава горобця підсилюється ще й тим, що він, як вважають, є єдиним птахом, котрий в'є гніздо на Благовіщення - це в той час, коли говориться: «На Благовіщення навіть пташка гнізда не в'є!»

ЛЕЛЕКА - символ любові до батька-матері, котрі благословили тебе на світ, а тому це - й символ сімейного благополуччя, любові до рідної землі, Батьківщини. Щасливий той двір, де є гніздо лелеки, бо він - птаха священна, за розорення його гнізда - кара вогнем. А ще лелека приносить до оселі немовлят... Окрім цього, лелека є символом вогню і сонячного світла: він завжди прилітає з наближенням бурі або грози. Лелека довіряє людям, на господарстві яких проживає, тому може спокійно розгулювати по їх двору навіть у їхній присутності. Вважають, коли дівчина вперше весною побачить лелеку високо в небі, то цього року обов'язково вийде заміж, а якщо вже в гнізді - то ще рік залишиться в батьківському домі...

СОЛОВЕЙКО - Свята і вільна Божа пташка, співець добра і кохання, символ весни і волі, високого натхнення і неперевершеного таланту. Виконати свою роботу так, як виконує свою соловейко, не здатен жоден інший птах: соловейко — найдосконаліший співочий талант пташиного світу. Навіть люди рівняються на нього, тому і кажуть про талановитого співака: «Співає, як соловейко!». Його спів настільки високий і чистий, що людина, слухаючи соловейка, підноситься духом, очищується душевно і втішається чуттями. Він - передвісник справжньої весни в лісах та гаях, але тільки тоді розпочинає оспівувати весну, коли нап'ється води з березового листя, і співає доти, поки не перецвінуть сади. Обсипається цвіт - поступово стихає солов'їний спів. Має соловейко і свою магію: якщо співає він у пізню пору літа, треба готуватись до великої біди...

ОДУД - вважається нечистим птахом, до того ж смердючим та огидним, котрого навіть бридко взяти в руки і через це його стороняться інші птахи. Існує повір'я, що в людини, котра голодною почує одуда або візьме його в руки, протягом року смердітиме з рота. Або, якщо хтось довго дивитиметься на одуда, то наживе собі зоба. Зв'язок одуда з нечистою силою виявляється у пов'язаних з ним прикметах: коли одуд стукає в кут хати - когось з домашніх чекає смерть; якщо у вікно чи двері - чекати морозу або дощу; якщо одуд

кричить, то частіше на неврожай, аніж на врожай. То він є птахом, якого треба уникати.

СОКІЛ - його символіка - найвища: сокіл -благословенний Небом синтез розуму, мужності, молодості і сили: з давніх-давен був символом Першобога - Рода, охороняв Дерево життя, що знаходилось у Вирії, і саме звідти приніс на землю іскри Небесного вогню. Сокіл вважається посередником між світами, бо в нього найясніші очі та найшвидші крила. Окрім всього, сокіл має і магичну силу: його ім'я згадується в добрих заговорах...

5). Екзотичні птахи на Дніпропетровщині.

Вчитель: серед різноманіття орнітофауни нашої області є види птахів, які дуже екзотичні, давайте розглянемо цей чудовий калейдоскоп.

Бджолоїдка

Ця пташка може гніздитися скрізь, окрім гірських територій. Гнізда пташка не в'є, а облаштовує нори. Бджолоїдок можна знайти поруч із місцями, де водиться багато комах. Це може бути болото, долина річки або навіть сільська пасіка. Забарвлення птаха таке яскраве та різнокольорове, що його неможливо сплутати з іншими пташками. Бджолоїдки дещо схожі у своєму способі життя та поведінці на ластівок, які також риють піщані нори та живуть великими дружніми сім'ями.

Рис.5.1. Бджолоїдка

Вивільга

Рис. 5.2. Вивільга

Гарний птах із неймовірним яскраво-жовтим забарвленням. Полюбляє листяні ліси, найчастіше зустрічаються у березових та дубових гаях. Ніколи не оселяються у густих хвойних лісах та горах. Жоден українських птах немає такого яскравого забарвлення, як вивільга.

Кібчик

Розкішний різновид соколів. Гніздиться птах на більшій частині України. Це популярний птах степу та лісостепу. Не може існувати у гірських районах. Зовнішній вигляд самця та самки дуже відрізняються. Самки непримітні, з брунатним відтінком. А от самці – справжні модники. Їхнє пір'я має сіро-блакитний колір, а над лапками пухнасті коричневі штанці.

Рис. 5.3. Кібчик

Одуд

Його, мабуть, чули всі. Бо птах уміє видавати дуже специфічні протяжні звуки. А от побачити одуда можна нечасто – це дуже похливий обережний

птаха. Коли він подає звук, то він гарно розкриває свій кольоровий чубок на голові. Живе одуд в Україні лише влітку. З середин квітня до середини вересня він виводить у нас своїх діток. А зимувати одуди прямують до теплих африканських саван.

Рис. 5.4 Одуд

Рибалочка

Саме так ніжно українці називають гарного птаха із блакитно-рудим забарвленням. У птаха тіло кумедної форми: дуже довгий тонкий дзьоб, проте малесенькі лапки та коротенький хвостик. Своім дзьобом рибалочка виловлює дрібну рибу з поверхні води. Полюбляють птахи оселяться біля ставків, озер, на берегах маленьких річок. Живуть лише поблизу прісних водоймищ, тому рибалочок немає у Криму.

Рис. 5.5. Рибалочка

Щедрик

Ще один побратим горобця – невеличкий та жовтенький, із зеленуватими крильцями. Дуже популярний птах у Туреччині та Сирії. А в Україні щедрика можна спостерігати в Карпатах, на Поліссі. Птахи полюбляють хвойні дерева,

тому їх можна зустріти не лише в лісах, але й у парках і приватних ландшафтах, де люди для краси висаджують на подвір'ї ялівець, ялинки.

Рис.5.6. Щедрик

б). Вирішуємо проблему охорони та збереження птахів нашої області (*вчитель пропонує учням згадати та назвати птахів орнітофауни Дніпропетровщини, які занесені до Червоної книги, згадати охоронні території на Дніпропетровщині та показати їх на карті; учні пропонують заходи щодо збереження птахів Дніпропетровщини*).

Вчитель: давайте пригадаємо види птахів Дніпропетровської області, які занесені до Червоної книги та охоронні території нашої області.

Відповідь: До Міжнародної Червоної книги Міжнародного союзу Охорони природи (МСОП) занесено 23 види негоробцеподібних птахів, у тому числі до стану критичних видів, які перебувають на межі вимирання—один вид кульон тонкодзьобий; до групи видів із загрозою зникнення – 4 види: казарка червоновола, савка, стерв'ятник, балабан; до групи вразливих – 7 видів: пелікан кучерявий, гуска мала, підорлик великий, могильник, боривітер степовий, дрохва, чайка степова); до групи рідкісних – 11 видів: баклан малий, чернь білоока, лунь степовий, шуліка, орлан-білохвіст, кібчик, деркач, хохітва, баранець великий, дерихвіст степовий, сиворакша.

На території нашої області (учні використовують карту) виділяють: національні природні парки та природні заповідники. Саме на цих територіях відбувається охорона та збереження орнітофауни.

Вчитель: молодці, діти всіх птахів пригадали. А як ми повинні допомагати у збереженні нашої орнітофауни? Як наші дії повинні бути?

Відповіді учнів.

Птахи відіграють важливу роль у природі та житті людини. Ми повинні вивчати птахів. Адже птахи приносять як користь так і шкоду. Так горобцеподібні поїдають значну кількість комах, які є шкідниками сільського господарства та лісництва. Денні хижі птахи і сови поїдають дрібних гризунів – шкідників полів. За допомогою птахів відбувається поширення насіння рослин (наприклад, сойки, дрозди та ін.). Окремі види птахів, живлячись нектаром рослин, сприяють перехресному запиленню квіток. Деякі види птахів (сірі куріпки, перепілки, жайворонки, вівсянки, голуби) — винищують насіння бур'янів, допомагають людині боротися за чистоту полів.

Птахи також становлять значну промислову (куріпки, перепілки, фазани) і декоративну (щиглики, папуги, канарки) цінність. Існує окрема галузь тваринництва, що займається розведенням сільськогосподарських птахів для отримання м'яса, яєць, пуху, пір'я – *птахівництво*.

Проте є птахи, які завдають шкоду людині: живляться корисними для неї комахами (осоїди, бджолоїдки), нищать сади (шпаки), обламують гілки для будування гнізда (граки), продовбують кору й деревину (дятли), а також є природними резервуарами збудників інфекційних хвороб людини (голуби, качки). Багато рибоїдних птахів (пелікани, чаплі, мартини) є переносниками збудників гельмінтозів. Птахи є господарями кліщів та їхніх личинок, які переносять хвороби людини і тварин (наприклад, енцефаліт).

Між птахами та іншими видами тварин у природі існують складні взаємозв'язки. Одні види птахів (хижі) живляться іншими видами. Наприклад, хижі птахи поїдають, насамперед, ослаблених і хворих тварин, сприяють природньому добору.

Охорона птахів — обов'язок кожної культурної людини. Ми насолоджуємося співом і красою птахів, поглиблюючи своє спілкування з природою, виховуючи свої естетичні почуття. Справді, важко собі уявити ліс,

парк, сквер, без пташиного співу. Вони відразу втратили б свою привабливість. Тому ми повинні дбати про птахів та зберігати їх: підготовувати взимку, розвішувати годівниці, робити для них домівки, не лякати їх під час гніздування. Активно проводити природоохоронні заходи: долучатися до Всесвітнього дня мігруючих птахів - брати участь у годинах спілкування щодо охорони та збереження рідкісних мігруючих птахів «Птахи, що живуть навколо нас», «Птахів зустрічаємо – землю зберігаємо», «Пісня ластівки», «Птахи прилетіли – на крилах весну принесли», робити презентації «Пташине різноманіття мігруючих птахів»; виставки малюнків «Птахи рідного краю», виставки фотографій «Перелітні птахи нашої місцевості»; акція «Пташиний будиночок»; проводити екскурсії по рідному краю з метою вивчення, збереження та охорони природи.

7). Підведення підсумків уроку.

Вчитель: дуже дякую всім. Всі дуже добре працювали на уроці та засвоїли цікаву та актуальну тему. Добре розумієте матеріал та зможете застосувати свої знання під час виконання самостійної чи контрольної роботи. Бажаю успіхів!

Домашнє завдання:

Підготувати малюнки, можливо фото до Всесвітнього дня мігруючих птахів 2019, який буде проходити за темою: «Захист птахів: вирішення питань забруднення пластиком».

5.2. Короткий аналіз виховного значення проведеного уроку та його впливу на пізнавальну діяльність учнів

Під час проведення уроку - екскурсії у учнів виховуємо дбайливе ставлення до світу, самостійність, почуття відповідальності за природу, почуття прекрасного, формуємо ціннісні орієнтації на збереження природи, розуміння необхідності узгодження стратегії природи і стратегії людини, подолання споживацького ставлення до природи. Саме така форма уроку сприяє:

- розвитку пізнавальних здібностей учнів, уваги, спостережливості, мислення, моторики, творчої уяви;

- вихованню таких якостей особистості, як уважність, спостережливість, кмітливість, інтерес та любов до природи, вміння бачити і розуміти прекрасне;
- виробленню навичок самостійної роботи тощо.

Одне з основних завдань було перетворити природу на об'єкт духовних потреб, тобто бажань, намірів, спрямувань, вільних від корисливості, шкідливості. Гуманістичним кроком від знань про природу до дбайливого ставлення є почуття любові до неї. Адже відомо, що дитина чи доросла людина не зашкодить тому, кого (чи що) любить. Саме ця психологічна особливість є «потаємним кодом», знаючи який можна відчинити дверцята до дитячих сердець, виховувати дбайливе ставлення до природи, живих істот.

Висновки до розділу 5

Результати дослідження можуть бути використанні, як методичний матеріал під час підготовки і проведення уроків та позакласних заходів у середній школі з метою формування ціннісних орієнтацій на дослідження, вивчення та збереження природи. Наш матеріал був використаний для учнів 7 класу під час проведення уроків систематизації та узагальнення знань. Матеріал розрахований за обсягом на 2 уроки. Метою уроків була систематизація та узагальнення знань з теми «Птахи», а також виховання у учнів дбайливого, відповідального ставлення до природи, формування ціннісних орієнтацій на її збереження, розуміння необхідності узгодження стратегії природи і стратегії людини, подолання споживацького ставлення до природи. Форма уроку сприяла:

- розвитку пізнавальних здібностей учнів, уваги, спостережливості, мислення, моторики, творчої уяви;
- вихованню таких якостей особистості, як уважність, спостережливість, кмітливість, інтерес та любов до природи, вміння бачити і розуміти прекрасне;
- виробленню навичок самостійної роботи тощо.

ВИСНОВКИ

Видовий склад птахів на Дніпропетровщині досить активно вивчався протягом багатьох років. Було опубліковано велику кількість праць, що стосуються різних аспектів життя птахів, особливостей їх розселення та пристосування до умов існування на даній території. Завдяки відомим природознавцям: К.Ф. Кеслеру, В.Й. Дзедушицькому, М. М. Сомову, В. Г. Аверіну, В. С. Вальху, Г. Ф. Гебелю в Україні відбулося становлення орнітології як науки. Великий внесок у дослідження орнітофауни Дніпропетровської області було зроблено працівниками ДНУ В. Л. Булаховим, А. А. Губкіним, О. Л. Пономаренко, О. Є. Пахомовим та ін. Не менш важливими є дослідження таких вчених, як: В.С. Петрова, А. С. Лисецького, П. П. Орлова, Л. О. Портенка, Е. Г. Шершевського, Б. М. Попова, М. П. Акімова, В. В. Стаховського, П. Бредбієра, О. М. М'ясоєдова, Т. П. Чегорки та ін.

Сформована на сучасному етапі орнітофауна Дніпропетровщини складається в основному із птахів водно-болотного комплексу (63,7 %); птахи, пов'язані з лісовими і узлісними екосистемами, складають 26,4 %, птахи відкритих ландшафтів – 14 % і синантропи – всього 2,2 %. Видовий склад в основному представлений рядами: горобцеподібними та негоробцеподібними. Так ряд горобцеподібних налічує 111 видів птахів, негоробцеподібних - 196 видів. Порівняно з негоробцеподібними птахами, горобцеподібні птахи зберегли свій видовий склад краще.

Досліджуючи сучасний видовий склад птахів деяких районів Дніпропетровщини було встановлене різноманіття орнітофауни. На територіях Дніпропетровщини є такі родини: Вивільгові, Воловоочкові, Омелюхові, Тинівкові, Суторові, Довгохвостосиницеві, Повзикові, Підкоришникові, Плискові, Жайворонкові, Вівсянкові, Воронові, Шпакові, Горобцеві, Гагароподібні, Пірникозоподібні, Веслоногоподібні, Голінастоподібні, Фламінгоподібні, Гусеподібні, Соколоподібні, Куроподібні, Журавлеподібні, Пастушкоподібні, Дрохвоподібні, Сивкоподібні, Мартиноподібні,

Голубоподібні, Зозулеподібні, Папугоподібні, Совоподібні Серпокрильцеподібні, Дрімлюгоподібні, Одудоподібні, Ракшоподібні, Дятлоподібні. Найбільш різноманітним в орнітофауні Дніпропетровщини представлений ряд Сивкоподібні.

Визначена система заходів охорони птахів та критерії забезпечення орнітофауни Дніпропетровської області. Тому що через значне антропогенне навантаження на природні системи, заміни степових екосистем агроценозами, помасштабне знищення заплавних лісів, що функціонують у дніпровській долині, потужне забруднення екосистем, призвело до різких змін видового складу птахів Дніпропетровщини. До Міжнародної Червоної книги Міжнародного союзу Охорони природи (МСОП) занесено 23 види негоробцеподібних птахів, у тому числі до стану критичних видів, які перебувають на межі вимирання – один вид, до групи видів із загрозою зникнення – 4 види до групи вразливих – 7 видів, до групи рідкісних – 11 видів.

Враховуючи вище сказане, результати дослідження можуть бути використанні, як методичний матеріал під час підготовки і проведення уроків та позакласних заходів у середній школі де діти матимуть змогу більш детально вивчити видовий склад та навчатися орієнтуватися у визначенні приналежності птаха до того чи іншого виду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Біологічне різноманіття України. Дніпропетровська область. Птахи: Негоробцеподібні (Aves Non-Passiriformes) : монографія / В.Л. Булахов, А.А. Губкін, О.Л. Пономаренко, О.Є.Пахомов. За загальн. ред. проф. О.Є. Пахомова. – Д.: Видавництво Дніпропетр. нац. ун-ту, , 2009. – 624 с.
2. Біологічне різноманіття України. Дніпропетровська область. Птахи: Негоробцеподібні (Aves Passiriformes): монографія / В.Л. Булахов, А.А. Губкін, О.Л. Пономаренко, О.Є.Пахомов. За загальн. ред. проф. О.Є. Пахомова. – Д.: Видавництво Дніпропетр. нац. ун-ту, 2015. – 522 с.
3. Булахов В. Л. Сезонные миграции птиц в районе Днепровских водохранилищ степной зоны Украины / В. Л. Булахов, О.М. Мясоедова // 2-я Всесоюз. конф. по миграции птиц: В 3 ч. АлмаАта : Изд-во АН КазССР, 1978. – Ч. 1. С. 87–88.
4. Барабаш-Нікіфоров І. І. Нариси фауни степової Наддніпрянщини / І.І. Барабаш-Нікіфоров. - Харків : Б.и., 1928. - 136 с.
5. Булахов В.Л. Современное состояние орнітофауны Днепропетровщины / В.Л. Булахов, А.А. Губкин // Пр. Укр. Орнітол. Т-ва. – К., 1996. – Т.1. – С. 3 -18.
6. Вальх Б.С. Материалы для орнитологии Екатеринославской губернии. Перечень птиц, найденных в губернии с 1892 по 1910 гг. / Б.С. Вальх // Орнитол. вестник. – 1911. – № 3-4. – С. 242-271.
7. Вергелес Ю. И. Количественные учеты населения птиц: обзор современных методов. / Ю. И. Вергелес. // Беркут. – 1994. – Т.3. Вип. №1. – С. 43–48.
8. Воїнственський М.А. Птахи / М.А. Воїнственський. – К.: Урожай, 1993. – 176 с.
9. Вернер В.В. Характеристика фауни денних хижих птахів Дніпропетровської області / В.В. Вернер, П. Бредбір.// Вісник Дніпропетровського університету. Біологія, екологія, 2007, 15 (1).

10. Губкин А. А. Орнитофауна солончаковых водоёмов левобережья Днепра и её охрана / А. А. Губкин, В.С. Гавриленко, П. Т. Чегорка // Тез. докл. респ. конф. «Охр. природы и рационал. использо. природных ресурсов на Украине». – Симферополь : Б. и., 1977. – С. 158–159.
11. Волошин В.А. Матеріали по фенології весняної міграції птахів у Криничанському районі Дніпропетровської області / В.А. Волошин // журнал «Авіфауна України», вип.8, 2017. – С.71-76.
12. Губкин А.А. Об орнитофауне Кировского лесничества Днепропетровской области // Биол. Науки в у-тах и пед. ин-тах за 30 лет. – Харьков: Изд-во ХГУ, 1968. – С.156-158.
13. Гудина А.Н. Новые птицы Днепропетровской области // Орнитология. – М.: Из-во МГУ, 1990. – Т.25. – С.155.
14. Гапанович В.С. Видове різноманіття птахів ряду горобцеподібні на території Голосіївського парку міста Києва / В.С. Гапанович, О.Т. Лагутенко, Т.М. Настека // Молодий вчений, № 1 (65) січень, 2019. – С.302 -305.
15. Грищенко В.М. Нові дані по рідкісних та маловивчених видах птахів Степової зони України / В.М. Грищенко, Є.Д.Яблоновська-Грищенко // журнал «Беркут», т.21. вип. 1-2; 2006. – С. 2-8.
16. Грищенко В.М. Про походження деяких українських назв птахів / В.М. Грищенко Грищенко // «Беркут», т. 22. вип. 1-2; 2006. – С. 5-10.
17. Загальна методика навчання біології: [навч. посібник] / [І. В. Мороз, А. В. Степанюк, О. Д. Гончар та ін.]; за ред. І. В. Мороза. - К.: Либідь, 2006. – 592 с.
18. Казаков В.Л. «Природнича географія Кривбасу»/ В.Л.Казаков И.С. Паранько., Н.Г. Сметана., В.А. Шипунова., В.В.Коцюрuba, О.А.Калиниченко – Кривой Рог: «Видавничий дім», 2005.

19. Коцюруба В. В. Находка сипухи *Tyto alba guttata* в Кривом Роге / В. В. Коцюруба, В. И. Стригунов // Русский орнитологический журнал. - 2016. - Том 25, экспресс-выпуск № 1291. - С. 191-192.
20. Лопарев С.О. Визначення та вивчення птахів в умовах польової практики / С.О. Лопарев. – К.: Фенікс, 2007. – 336 с.
21. Настаченко А.С. Новые виды птиц Днепропетровской области / А.С. Настаченко, П. Бредбир // «Беркут», т.22. вип. 1; 2013. – С. 81 -83.
22. Мясоедова О. М. Формирование орнитофауны Ленинского водохранилища: Автореф. дис. канд. биол. наук./ Мясоедова О. М. – Днепропетровск : ДГУ, 1971. – С. 1–25.
23. Містрюкова Л.М. Історія розвитку орнітології на Україні / Л. М. Містрюкова, Ж.О. Містрюкова / Природничі науки і освіта :збірник наукових праць природничо-географічного факультету. – Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві» (Видавець «Сочінський»), 2015.– С. 93-96.
24. Милобог Ю. В. Современное состояние хищных птиц бассейна реки Ингулец / Ю. В. Милобог, В. В. Ветров, В. И. Стригунов // Бранта : сб. науч. трудов Азово-Черноморской орнитологической станции. — 2002. - Вип. 5. - С. 14-24.
25. Новикова Н. І. Методична підготовка вчителів до навчання біології в 12-річній школі / Н. І. Новикова // Біологія і хімія в школі. – 2008. – № 1. – С. 17–19
26. Пернаті друзі. Пташиний світ України [Електроний ресурс] / - Режим доступу http://pernatidruzi.org.ua/rybalochka_alcedo_atthis.html. – Назва з екрана.
27. Пономаренко А. Л. Пространственное распределение птиц в консорции дуба (*Quercus robur*) в липово-ясеневых дубравах степного Приднепровья в гнездовой период / А. Л. Пономаренко // Вестн. зоологии. – Экология. Морфология. Методика. – 2000. – № 14, ч. 2. – С. 107–113.

28. Пономаренко О. Л. Про просторовий розподіл видів птахів, що населяють липово-ясеневі діброви степового Придніпров'я / О. Л. Пономаренко // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. – Біологія. Екологія. – 2000. – Вип. 7. – С. 260–264.
29. Попов Б. М. Матеріали до орнітофауни порожистої частини р. Дніпро. Зб. пр. зоол. музею Ін-ту зоології та біології./ Б.М. Попов. – Київ: АН УРСР. 1937. – № 20. – С. 41–64.
30. Планчак М.М. Птахи – наші пернаті друзі / М.М. Планчак // Біологія. № 34. – 2018. С. 3-5.
31. Придеткевич С.С. Методичні підходи в дослідженні орнітоценозів антропогенних ландшафтів / С.С. Придеткевич // Наукові записки Вінницького педуніверситету. Серія Географія – 2010, - Вип. 20, С. 123-129.
32. Птахи степового Придніпров'я: минуле, сучасне, майбутнє: (Матеріали Перших Вальхівських читань). - Дніпропетровськ, 2007. - 180с.
33. Птахи степового Придніпров'я: минуле, сучасне, майбутнє (Матеріали Других Вальхівських читань). - Дніпропетровськ, 2010. - 116с.
34. Сижко В. В. Нові види птахів Дніпропетровщини./ В.В.Сижко, П. Бредбієр / Беркут. Т. 14. – 2005. Вип. 2. – С. 173 – 179.
35. Сижко В. В. Головні зміни в орнітофауні Дніпропетровської області протягом останніх 115 років / В. В. Сижко // Птахи степового Придніпров'я: минуле, сучасне, майбутнє. – Дніпропетровськ. – 2007. – С. 74–98.
36. Фесенко Г.В. Птахи фауни України: польовий визначник / Г.В. Фесенко, А.А Бокотей. – К., 2002. – 416 с.
37. Чегорка П. Т., Юдкин В. А., Губкин А. А. Динамика численности некоторых редких видов куликов Днепропетровщины и причины ее обуславливающие/ П. Т. Чегорка, В. А. Юдкин, А. А. Губкин // Тез. докл. Всесоюз. конф. молод. учён. «Экология гнездования птиц и методы её изучения». – Самарканд: Б. – 1979. – С. 244–245.
38. Червона книга Дніпропетровської області (Тваринний світ) – Дніпропетровськ: ТОВ «Новий Друк»; 2011. – 488 с. – (під редакцією О.Є. Пахомова).

39. Червона книга України [Електроний ресурс] / - Режим доступу <https://redbook-ua.org/item/coracias-garrulus-linnaeus> - Назва з екрана.
40. Червона книга України. Тваринний світ / За ред. І. А. Акімова – К.: Глобалконсалтинг, 2009. – 600 с.
41. Шулдик В.І. Методика організації пізнавальної діяльності школярів на уроках біології / В.І. Шулдик. – К.: Наук. Світ, 2002. – 176 с.
42. Яковлева Е.В. Уроки біології: Методичний посібник для вчителів біології / Е.В. Яковлева – Запоріжжя: Просвіта, 1999.
43. Янчук І.С. Орнітофауна байраку оз.Солоне / І.С. Янчук // Птахи степового Придніпров'я: минуле, сучасне, майбутнє: (Матеріали Перших Вальхівських читань). - Дніпропетровськ, 2007. - с.117-125.
44. Янчук І.С. Рідкісні птахи східних околиць Кривого Рогу / І.С. Янчук // «Беркут», Т. 21. вип. 2; 2002. – С. 50-52.